

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BÖLÜMÜ

NİZÂMÜ'L-MÜLK VE SELÇUKLU
MÜESSESELERİNİN OLUŞUMUNDAKİ YERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HATİCE ARICI

TEZ DANIŞMANI
PROF.DR. NESİMİ YAZICI

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ:

1. Prof. Dr. Nesimi YAZICI
2. Prof. Dr. Recai DOĞAN
3. Doç. Dr. Hasan KURT

İMZASI:

.....
.....
.....

ANKARA 2005

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1
A. METOD VE KAYNAKLAR.....	1
B. BÜYÜK SELÇUKLULARA KADAR DİVAN TEŞKİLATI.....	4
C. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE KADAR İKTÂ UYGULAMALARI..	7
D. BÂTİNİLER VE HASAN SABBAH.....	10
E. NİZAMİYE MEDRESELERİ ÖNCESİ İSLÂM EĞİTİM KURUMLARI..	14

BİRİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATI VE KİŞİLİĞİ	21
1.1. HAYATI.....	21
1.2. MEMURİYETİ.....	23
1.2.1. Alparslan'ın Hizmetine Girişi.....	23
1.2.2. Nizâmü'l-Mülk-Kündürî Çekişmesi ve Nizâmü'l-Mülk'ün Vezarete Geçişi.....	25
1.2.3. Dönemin Gelişmeleri.....	27
1.2.3.1. Kutalmış İsyanının Bastırılmasındaki Rolü.....	28
1.2.3.2. Rum Seferi ve Ani'nin Fethi.....	30
1.2.3.3. Kavurd Bey'in İsyanı.....	32
1.2.3.4. Nizâmü'l-Mülk'ün Tâbî Hükümdar Seçimindeki Rolü.....	35
1.2.3.5. Malazgirt Savaşı ve Nizâmü'l-Mülk.....	35
1.2.3.6. Nizâmü'l-Mülk'ün Fazlun'un Kalesini Fethi.....	36

1.2.4. Melikşah'ın Tahta Geçişindeki Rolü	38
1.2.4.1. Semerkand Seferi	42
1.2.4.2. Tekiş İsyanının Bastırılması	42
1.2.4.3. Bağdat'ı İlk Ziyaretleri	44
1.2.4.4. Semerkand'ın Fethi	45
1.2.4.5. Vezir Ebû Şücâ'nın Azledilmesi ve Amîdü'd-Devle b. Cüheyr'in Vezir Tayin Edilmesi	47
1.2.4.6. Bağdat'ı İkinci Ziyaretleri	48
1.2.4.7. Bâtınîlere Karşı Alınan Tedbirler	48
1.2.4.8. Karmatîlere Karşı Yürütülen Politika	52
1.2.4.9. Dönemin Diğer Gelişmeleri	53
1.2.5. Nizâmü'l-Mülk'ün Öldürülmesi	54
1.3. NİZÂM'ÜL-MÜLK'ÜN KİŞİLİĞİ	62

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN İDARÎ TEŞKİLATLANMADAKİ

ROLÜ	65
2.1. ÖNGÖRDÜĞÜ SARAY TEŞKİLATI	65
2.1.1. Saray görevlileri	68
a) Hâcipler	68
b) Emîr-i Hares (Ceza İnfaz Emiri)	70

c) Candârlar.....	70
d) Silahdâr.....	71
e) Taştdâr veya Âbdâr.....	72
f) Şarabdâr.....	72
g) Çaşnigîrler.....	73
h) Câmedâr.....	73
i) Vekîl-i Has.....	74
j) Serheng(Çavuş).....	74
k) Nedimler.....	74
2.1.2. Saray Adetleriyle İlgili Öğütleri.....	77
2.1.2.1. Kabul Merasimleri.....	77
2.1.2.2. İşret (Şarap) Meclisi.....	78
2.1.2.3 Meşveret Meclisleri.....	80
2.1.2.4 Sarayda Rehineler Bulundurma.....	82
2.1.2.5 Elçi Tayin ve Kabulü.....	82
2.2. NİZÂMÜ'L-MÜLK ZAMANINDA BÜYÜK DİVANIN YAPISI.....	87
2.2.1. Büyük Divânı Oluşturan Divanlar.....	89
2.2.1.1. Divân-ı Vezaret.....	89
a) Vezirin Teşriî Yetkileri.....	89
b) Vezirin İcraî Yetkileri.....	90
c) Vezirin Malî Yetkileri.....	91
d) Vezirin Kazaî Yetkileri.....	93
e) Vezirin Askerî Yetkileri.....	93
f) Vezirin Sorumluluğu.....	94

2.2.1.2.	Divân-ı İstîfa.....	96
2.2.1.3.	Divân-ı Tuğrâ.....	98
2.2.1.4.	Divân-ı İshrâf.....	99
2.2.1.5.	Divân-ı Arz'ul-Ceyş.....	100
2.2.1.6.	Divân-ı Berîd.....	101
2.2.1.7.	Divân-ı Mezâlim.....	103
2.3.	ASKERÎ İKTÂ SİSTEMİYLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ.....	104
2.3.1.	İktâ Sisteminin Mahiyeti.....	104
2.3.2.	Büyük Selçuklu Devleti'nde Uygulanma Nedenleri.....	105
2.3.3.	Nizâmü'l-Mülk'ün Getirdiği Düzenlemelerle İktâ Sisteminin Uygulanışı.....	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN MEDRESELERİN KURULUŞUNDAKİ ROLÜ.....	111
3.1. DEVRİN DİNÎ DURUMU.....	112
3.2. NİZÂMİYE MEDRESELERİNİN KURULUŞ SEBEPLERİ.....	113
3.3. NİZÂMİYE MEDRESELERİNİN KURULUŞ ÇALIŞMALARI.....	115
3.4. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN SÜNNÎ DÜŞÜNCEYİ KUVVETLENDİRME ÇALIŞMALARI.....	119
SONUÇ.....	128
BİBLİYOGRAFYA.....	131

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser.
A.g.md.	: Adı Geçen Madde.
A.g.mak.	: Adı Geçen Makale.
D.G.B.İ.T.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi.
DTCFD.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
H.	: Hicrî.
Haz.	: Hazırlayan.
İA.	: M.E.B. İslâm Ansiklopedisi.
M.	: Miladî.
ö.	: Ölüm.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
TAD.	: Tarih Araştırmaları Dergisi.

ÖNSÖZ

Türk tarihinin şekillenmesinde önemli katkılara sahip devletlerden birisi de Büyük Selçuklulardır. Bu devletin en parlak zamanını yaşadığı Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde, hükümdardan sonraki en önemli adam konumunda Nizâmü'l-Mülk'ü (1018–1092) görmekteyiz. O, İran asıllı olmakla birlikte, memuriyet hayatı boyunca hep Türk devletlerinde vazife almıştır. Yirmi dokuz senelik vezirlik yaşamında, hep Sultan'ın en önemli destekçisi ve yardımcısı olmuştur. Bütün gayretleriyle Selçuklu Devleti'ni zirveye taşımak için çalışmıştır. Vezirliği sırasında edinmiş olduğu tecrübeleri de, Melikşah'ın isteği üzerine yazmış olduğu Siyasetnâme adlı kitabında sonraki nesillere aktarmıştır. Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen onun eserinin değeri hiç azalmamış, kendinden sonraki hükümdarlar tarafından da bir başvuru kitabı olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmamızda Nizâmü'l-Mülk'ün hayatı ve kişiliğini, teşkilatçılıktaki başarısı ile eğitim alanında önemli bir dönüm noktasını oluşturan, kendi adıyla anılan medreselerinin kuruluşunu ele almaya çalıştık. O, Siyasetnâmesi'nde devlet teşkilatının nasıl olması gerektiğini geçmiş devletlerden, ayet ve hadislerden verdiği örneklerle açıklamıştır. Üç bölümden oluşan çalışmamız sırasında faydalandığımız en önemli kaynak onun bu eseri olmuştur.

Çalışmamızın esas bölümünü oluşturan divanlar, iktâ ve medreseleri ele almadan önce giriş mahiyetinde divan ve iktâ ile ilgili önceki uygulamalar ile

medreselerden önceki İslâm eğitim kurumlarına değindik. Ayrıca Sünnî dünya için büyük tehdit oluşturan Bâtınîliğe ve bu düşüncenin adının duyulmasını sağlayan Hasan Sabbah'a da burada yer verdik.

Birinci Bölüm'de Nizâmü'l-Mülk'ün hayatının Selçuklu tarihine yön veren dönüm noktalarını ve kişiliğini ele aldık. Onun olmasını istediği şekliyle saray teşkilatı ve burada görev yapanlar, düzenlemeleriyle en olgun halini alan divanlar ve önceki devletlerde de uygulanmakla birlikte, Selçuklu Devleti'nde Nizâmü'l-Mülk ile en yararlı duruma gelmiş bulunan "iktâ" sistemi çalışmamızın İkinci Bölümü'nü teşkil etmektedir. Üçüncü Bölüm'de eğitim alanında büyük bir adım olarak nitelendirilecek medreseleri ve kuruluş sebeplerini inceledik. Ayrıca devrin dinî durumu ile Nizâmü'l-Mülk'ün Sünnî düşünceyi sağlamlaştırmak için yapmış olduğu çalışmalara da burada yer verdik.

Çalışmamızın başından beri beni teşvik eden ve yönlendirmelerde bulunan değerli hocam Prof. Dr. Nesimi Yazıcı'ya teşekkürlerimi bildirmeyi zevkli bir vazife sayarım. Ayrıca tezimizle ilgili verdiği tavsiyelerden ötürü Doç. Dr. Hasan Kurt'a da şükranlarımı sunarım. Bana başından beri vermiş oldukları destek dolayısıyla aileme, özellikle sevgili kardeşim Niyazi Arıcı'ya ve tüm arkadaşlarıma teşekkürlerimi iletirim.

Hatice ARICI

Ankara, Ağustos 2005

GİRİŞ

A. METOD VE KAYNAKLAR

Bu çalışmamız ile Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli ve tanınmış veziri olan Nizâmü'l-Mülk'ün (1018–1092) hayatını anlatmaya ve Selçuklu idari müesseselerinden saray, divan ve iktâ ile medreselere getirdiği yeniliklerin tespitini yapmaya çalıştık. Nizâmü'l-Mülk'le beraber vezirlik ve sultanlık yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Nizâmü'l-Mülk, bir vezirin görev yetki ve sorumluluklarının neler olduğunu, bunların nerede başlayıp nerede bittiğini ortaya koyan kişidir. O Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmeden önce, Gazneli Devleti'nde vazife almış, burada edindiği tecrübeleri ve devlet geleneğini Selçuklu Devleti yararına kullanmıştır. Saray ve divan teşkilatlarıyla ilgili düzenlemelerde bulunurken, bu tecrübelerinden faydalanmıştır. İktâ sistemi de daha önceden İslam Devletleri'nde uygulanmakta iken, onun getirdiği düzenlemelerle devlet için önemli bir gelir kaynağı olmuştur.

İslam dünyasını tehdit eden Şîî- Bâtînî düşünceyle, siyasi açıdan mücadele edilmekle birlikte, Nizâmü'l-Mülk'ün gayretleriyle kurulan medreseler, Sünnî geleneğin savunulmasında büyük rol oynamışlardır.

Araştırmamız esnasında, konuyla ilgili literatürdeki yerli ve yabancı kaynaklara mümkün olduğunca ulaşılmaya çalışılmıştır. Tarama yöntemi esas alınarak incelenen kaynaklardaki veriler toplanmış, Nizâmü'l-Mülk'ün hayatı ve teşkilatlıktaki başarısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konumuzla ilgili faydalandığımız en önemli kaynağımız, Nizâmü'l-Mülk tarafından Melikşah'ın isteği üzerine kaleme almış olduğu *Siyasetnâme* adlı eserdir. Melikşah devrin ileri gelenlerine, devlet idaresi ve bunda görülen aksaklıklarla ilgili bir lâyiha sunulmasını istemişti. Nizâmü'l-Mülk'ün yazdığı hariç, hiçbirini

beğenmemişti. Onun yazdığı kitabı da hiç yanından ayırmamış, idarî mekanizmada hep ona göre hareket etmişti.¹ Selçuklu Devleti'nin bir nevi Anayasası olarak kabul edilen Siyasetnâme², çeşitli Batı dillerine tercüme edilmiştir. Çalışmamızın büyük bir kısmında, Siyasetnâmenin Nurettin Bayburtlugil³ tarafından dilimize kazandırılan nüshasını kullanmakla birlikte, Saray Görevlileriyle ilgili kısımlarda Mehmet Altay Köymen'in⁴ çevirisinden de faydalandık.

Nizâmü'l-Mülk'ün Alparslan ve Melikşah'a vezirlik yaptığı yıllardaki olayların tespiti için, yararlandığımız kaynaklardan bir tanesi olan, İbnü'l-Esîr'in (ö.1234) kaleme almış olduğu *El-Kâmil Fi't-Tarih* adlı eserdir.⁵

Ayrıca, Abdülkerim Özaydın ve Mertol Tulum'un⁶ Türkçeye çevirmiş oldukları nüshadan da büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Selçuklular döneminin önemli kaynaklarından birisi de İbnü'l-Cevzî (ö. 1200) tarafından yazılmış olan *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Mülük Ve'l-Ümem* adlı eserdir. Özellikle Bâtînîler ve Hasan Sabbah'la ilgili verdiği bilgiler açısından başvuru kaynağımız olmuştur.⁷

Bunun dışında Selçuknâmelerden, *Zübdetü'l-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre*⁸ adlı eser, El-Bundârî (ö. 1201) tarafından yazılmış olan *Nusretul-Fetre* adlı kitabın El-Bundârî tarafından sadeleştirilmesiyle oluşmuştur. Hüseyinî'nin (ö. 1194) kaleme

¹ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Kayseri, 1992, s. 72–73.

² Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk Ve Tarihi Rolü”, *Milli Kültür*, Mayıs, 1977, s. 15.

³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 2003.

⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1999.

⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, Mısır, 1348.

⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

⁷ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Mülük Ve'l-Ümem*, Beyrut, 1995, c. IX.

⁸ El-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusre Ve Nuhbetü'l-Usre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kivameddin Burslan, İstanbul, 1943.

aldığı *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*⁹; Râvendî'nin (ö. 1206) eseri *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*¹⁰; Kerimeddin Mahmud'un *Müsameretü'l-Ahbar*'ı¹¹; Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknâme*¹² adlı eserleri de Türkçeye çevrilmiş olup, bunlardan da büyük ölçüde faydalanılmıştır.

Çalışmamız esnasında mümkün olduğunca ana kaynaklara inilmeye çalışılmakla birlikte, günümüz araştırmacılarını eserlerinden, makaleler ve kongre tebliğlerinden de büyük ölçüde yararlanmışır.

Ahmet Ocak tarafından 1040–1092 tarihleri arasındaki Selçuklu Devleti'nin dini siyasetini inceleyen doktora tezi, bize Bâtınîler ve Karmatîler'e karşı yürütülen politikayı incelememizde yardımcı olmuştur.¹³ Abdurrahman Acar tarafından hazırlanmış olan, *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu-Abbasi İlişkileri*¹⁴ adlı Yüksek Lisans tezi ve Fatih Menderes Bilgili'nin, *Nizamiye Medreselerinin İlk Dönemlerinde Dînî Eğitim Ve Öğretim*¹⁵ adlı Yüksek Lisans tezi, bu alanda yapılmış olan çalışmalardır.

Tezimizi oluştururken şu veya bu oranda faydalandığımız diğer çalışmalar Bibliyografyada gösterildiğinden burada ayrıca değerlendirilmemiştir.

⁹ Sadruddin Ebûl- Hasan Ali b. Nasır b. Ali Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's- Selçukiye* , çev. Necati Lugal, Ankara, 1943.

¹⁰ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1957.

¹¹ Kerimeddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi(Müsameretü'l-Ahbar)*, çev. Nuri Gençosman, Ankara, 1943.

¹² Ahmet b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977.

¹³ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti(1040–1092)*, İstanbul, 2002.

¹⁴ Abdurrahman Acar, *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu-Abbasi İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1990.

¹⁵ Fatih Menderes Bilgili, *Nizamiye Medreseleri'nin İlk Dönemlerinde Dînî Eğitim Ve Öğretim*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 1998.

B. BÜYÜK SELÇUKLULARA KADAR DİVAN TEŞKİLATI

Bu kısımda Büyük Selçuklu Divanına kaynaklık teşkil eden Dört Halife, Emeviler ve Abbasiler dönemindeki divanların yapısı üzerinde durulacaktır.

Divan kelimesi Farsça kökenli olup, Sâsâni İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait bir terim olarak Arapçaya geçmiştir ve Aramice asıllıdır. Divan devlet idaresindeki çeşitli idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere (kuyûdât defterleri), bunların ve memurların bulunduğu yere verilen isimdir.¹⁶

Hz. Ömer döneminde önce yağma, sonra toprak vergisi gelirleriyle beslenen bir hazine, yani *Beytü'l-mâl* kurulmuştu. Devlet gelirlerinin dağıtılması, toplanması kadar önemli bir iş olmuştu. Hz. Ömer bu iş için bir divan tesis etmişti. Bu gelirlerin dağıtımını Haşr Suresi 7–10. ayetleri göz önüne alınarak yapıyordu. Buna göre; Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, düşkünler, yolcular, Muhacirler, Ensar ve onlardan sonra gelenler divan gelirlerinden pay alabiliyorlardı. Hz. Ömer bu son ayeti yorumlayarak şöyle demiştir; “Bu ayet, bütün insanları, yani Müslümanları içine almıştır; hiçbir müslüman kalmamıştır ki onun bu maldan hakkı ve nasibi olmasın. Ancak sizin sahibi olduğunuz köleler müstesnâ. İnşallah ben yaşarsam her müslümana hakkı ulaşacaktır.” Bir hisseye sahip olan Arap kabilelerinin üyelerinin, bu divanda kayıtları bulunmaktaydı. Gaziler, ganimetlerden gelir alıyorlardı ve bu pay zamanla yine kayıtlı maaş haline dönüştürülmüştü. Önceleri Medine'de oluşturulan divan, sonradan diğer eyaletlerde de kurulmuştur.¹⁷

Emeviler döneminde, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar kurulan divanlar bütünlük arz etmemiş, bazılarında değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde

¹⁶ Abdülaziz Ed-Dûrî, “Divan”, *DİA.*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 377–378.

¹⁷ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, c.I, s. 24, 81.

faaliyet gösteren *Divânü'l-Cünd (Askeri Divan)*, Hz. Ömer döneminde kurulan divanın devamı niteliğindedir. Bu divan, kabile esasına göre Arapların kayıtlarını tutmak için nüfus sayımlarını da sürdürmüştü. Her eyalette bir Divânü'l-Cünd bulunduğunu görüyoruz.

Harac, vergi tespit ve toplama işlerinin düzenlenmesini sağlayan *Divânü'l-Harac*'ın kayıtları Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar Rumca ve Farsça tutulmaktaydı. Hz. Ömer'in divanından ayrı olarak İran'da Pehlevice, Suriye'de Rumca ve Kıptice'de, o döneme kadar tutulmuş divanların dili bu tarihten itibaren Arapçaya çevrildi. Abdülmelik İran ve Şam bölgesi defterlerini, oğlu Velid ise Mısır defterlerini Arapçaya çevirtmişti. Hişam b. Abdülmelik zamanında Horasan divanları Arapçaya çevrilmiştir.

Divânü'r-Resâil (Mektuplar Divanı), vilayetlerden gelen ve valilere gönderilen mektuplarla ilgilenirdi. Devlet divanlarının en büyüğü olan *Divânü'l-Hâtem (Damga veya Mühür Divanı)*, Muaviye tarafından her mektup ya da dokümanın orijinalinin kontrol edilip mühürlenerek gönderilmesinden sonra bir kopyasının çıkarılıp saklanması amacıyla kurulmuştu. Belgeler ipe bağlanır, kırmızı mumla divan başkanınca mühürlendikten sonra güvenilir bir yerde saklanırdı.

Bu divanlar haricinde, devlet işlerinin düzene konulması için başka divanların da tesis edildiğini görmekteyiz. Divânü'n-Nafakât, muhtemelen bir Bizans kurumu örnek alınarak teşkil edilmiş olup, bütün masrafların hesabını tutuyordu. Bu divanın hazineyle yakından bağlantısı vardı. Divânü's-Sadaka, zekât ve öşürleri belirlemek, Divânü'l-Müstegallât ise devlete ait gelir getiren gayr-i

menkullerin yönetilmesi için kurulmuştu. Sancaklar, bayraklar, resmi elbiseler ve bazı eşyanın yapımından sorumluydu.¹⁸

Abbasiler, Emevi divanlarını geliştirip yaygınlaştırdılar. Sasânilerden alınarak İslam âleminde ilk defa Abbasilerce kullanılan Vezaret makamı aracılığıyla merkezi bir bürokratik yönetim sağladılar. Halife Seffah döneminde (750–754), el konulan Emevi toprakları için bir divan kuruldu. Bu da muhtemelen halifelik mülklerine bakacak olan *Divânü'd-Diyâ*'nın başlangıcını kurmuştur. Halife Mansur döneminde (754- 775) müsadere edilen mallar için geçici bir divan oluşturulmuştu. Hâkimlerin görev yaptığı *Divânü'l-Mezâlim*, halkın devlet amilleri hakkındaki şikayetlerine bakmak için kurulmuştu. *Divânü'l-Harac* toprak vergileriyle ilgilenirdi. Ayrıca arazilerin yüzölçümü, vergi oranları ve kullanılan ölçülerle ilgili kayıtlar da bu divanda saklı tutuluyordu. Emevi döneminde oşür ve zekâtları belirleyen *Diâanü's-Sadaka*, bu dönemdeki faaliyetlerini sadece sığır zekâtıyla sınırlamıştı. Divânü'l-Harac'taki yazışmalar *Divânü'l-Hâtem*'de kontrol ediliyordu. Divânü'r-Resâil, doğrudan vezirin veya bir kâtibin yönetimindeydi. Mektuplar ve resmi belgeler, vezirin (veya halife) verdiği emirler doğrultusunda başkâtip tarafından hazırlanır, halife veya vezir tarafından tasdik edildikten sonra kopyası çıkarılırdı. Üç yıllık aralıklarla mektuplar ve belgeler son bir tasnife tabi tutulur, sonra fihristi çıkarılmak üzere büyük arşive gönderilirdi. Divânü'l-Cünd, rütbelerine göre tasnif edilmiş askeri kıtalar ve onların ödeme ve iktâlarının kayıtlarını tutardı. Bu divan biri ödemelerle ilgilenen, diğeri de asker alımları ve sınıflandırma yapan iki bölümden oluşuyordu. Eyaletlerde merkezi divanların küçük birer örneği olan harac, cünd, resail gibi divanların birer kopyaları vardı.

¹⁸ İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara, 1993, s. 107-109; Ed-Dürî, *A.g.md.*, c. IX, s. 378.

Divanlar özellikle III-IV. (IX-X.) yy.larda büyük bir gelişme gösterdi. Mahalli divanlarının kayıtlarının kopyaları genelde Divânü'l-Harâc'ta toplanıyordu. Ancak III. (IX.) yy. ın ortalarında her eyaletin merkezinde özel bir haraç divanı da yer alıyordu. Mu'azıd-Billah (892-902) bu divanları birleştirerek *Divânü'd-Dâr* olarak adlandırılan bir divanda topladı. Ardında birbiriyle yakın ilgisi olan zimâm divanları bir araya getirilmiştir. Divânü'z-Zimâm, halkın ve Beytü'l-mâl'in haklarını muhafaza ederdi. Ödemeler ve tahsilâtla ilgili evrak, kontrol edilmiş kıymet takdirleri ve Divânü'l-Harâc'da toprakları ilgilendiren dokümanların bir kopyası burada saklanırdı.

Müktefi-Billah (902-908) Divânü'd-Dâr'ı, doğu bölgeleri için *Divânü'l-Maşrık*, batı bölgeleri için *Divânü'l-Mağrib* ve Irak için kurulan *Divânü's-Sevâd* olmak üzere üç divana ayırmıştı. Bu divanların en önemlisi Divânü's-Sevâd olarak kabul edilmiştir. Bağdat'ın Büvevhîler tarafından işgali sırasında bile bu divan faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁹

C. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE KADAR İKTÂ UYGULAMALARI

Büyük Selçuklu Devleti orduya asker sağlamak için maliyesinin temel gelir kaynaklarından bir olan iktâ sistemi, aynı zamanda maliyenin temel gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu. Nizâmü'l-Mülk'ün düzenlemeleriyle iktâ sisteminin uygulanışı üzerinde İkinci Bölümde durulacaktır. Ancak Hz. Muhammed'den itibaren değişik usullerle uygulanmış olan iktâ'nın, Büyük Selçuklu Devleti'ne kadar geçirmiş olduğu değişimler, ilerdeki uygulamalara başlangıç olmak üzere burada açıklanacaktır.

¹⁹ Ed-Dûrî, *A.g.md.*, s. 379-380.

İktâ kelimesinin kökü, *kesmek*, *ayırarak* anlamındaki *kat* kelimesidir. Terim olarak; devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla, maden ocağı vb. tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade eder. Kendisine iktâ verilen kimseye *iktâî*, *iktâdâr*, *muktâ' leh* (*muktâ*) denir; muktâ aynı zamanda iktâ edilen şey demektir.

İktâ verme yetkisi yürütme gücüne aittir; bir taşınmaz malın tahsisine iktâ denebilmesi için siyasi otorite tarafından yapılmış olması şarttır.

Hiz. Peygamber döneminden itibaren, İran ve Maveraünnehir çevresi de dâhil, bütün İslam Devletlerinde iktâ usulü değişik şekillerde de olsa uygulanmaktaydı. Hiz. Peygamber, çok sayıda kişiye değişik vesilelerle iktâ vermişti. Topraklar genellikle kalpleri İslam'a ısındırılmak istenen kişilere dağıtılıyordu. İktâ ilk defa dışarıdan gelen taleplerle başlatılmıştı. Hicretin 9. yılında, başka devlet ve kabilelerden gelen elçiler, Hiz. Peygamberden bölgelerindeki bazı yerleri kendilerine vermesini istemişler, o da bu talepleri geri çevirmemişti. Hiz. Peygamber devrindeki bu uygulama, İslam'ın yayılmasını hızlandırmak, fetihleri teşvik edip ölü araziye canlandırmak amaçlarını taşıyordu.²⁰

Hiz. Ömer devrinde, toprak dağıtım sisteminin değiştiğini görmekteyiz. Önceleri devlet arazisinin büyük bir kısmı askerler arasında pay edilmekteyken, onun döneminde, eski gayr-i müslim sahipleri elinde bırakılıyordu, buna karşılık gelirleri hazine(Beytü'l-mâl) adına tahsil ve askerlerin maaşlarına tahsis ediliyordu. Sahipsiz kalan bazı topraklar da vergilerinin ödenmesi şartıyla başka kimselere

²⁰ Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA.*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 43.

devrediliyordu. Ayrıca üç yıl içinde verimli hale getirilmeyen arazilerin geri alınması uygulamaya konmuştu ve bu Fıkıhta bir ilke haline gelmişti

Emeviler devrinde iktâların çoğaldığı görülür. Ancak bunların dağıtımında gözetilen hedefler, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinden daha farklıydı. Topraklar Ümeyyeoğullarına ve onların etrafında toplanmış kişilere ve kabilelere dağıtılıyordu. Abbasiler döneminde de iktâlar dağıtılırken siyasi davranılmış, saltanat sisteminin bekası sağlanmaya çalışılmıştı.²¹ Bu devirde kendilerine geniş araziler verilmiş nüfuzlu kimseler, özellikle askerler, hazineye verecekleri varidat hissesini vermiyorlardı. Fazla gelir elde etmek amacıyla çiftçiye baskı uyguladıkları için muktâların geliri de sürekli azalıyordu. Bunun sonucunda iktâ sahipleri de bu toprakları hazineye iade ederek karşılığında tazminat istiyorlardı. Devlet, askerlerin elindeki iktâları alarak onlara sadece maaş vermeye çalıştıysa da başarılı olamadı; onlar büyük arazi sahibi veya vergi mültezimi sıfatıyla gayri meşru menfaatler temininden vazgeçmiyorlardı. Bu sebeple, hem devlet gelir kaybederek mali bir felakete sürükleniyor, hem de çiftçi sınıfı iktisaden harap oluyordu.²²

Şîi Büveyhoğulları'nın Bağdat'ı istilasını, iktâ sisteminde değişikliklere yol açmıştı. Büveyhîler'den Muizü'd-Devle (932–967) zamanında ayaklanan kumandan ve askerlere bazı köyler iktâ edilmişti. Fakat memleket, meydana gelen mücadeleler ve bu askerlerin zulümleriyle harap olduğu için, askerlerin bir kısmı iktâlarını beğenmeyerek hükümdara iade ettiler ve yerine başka şeyler aldılar. Ellerinde iyi iktâlar bulunduran ve bunları geri vermeyen komutanların köleleri de halka eziyetlerini ve müsaderelelerini artırdılar. Muizü'd-Devle, bu yerlerin himayesi için, yakınlarından görevliler tayin etti. Komutanların vergi tahsilâtından zarar ettiklerine

²¹ Ziya Kazıcı, Mehmet Şeker, *İslam Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 209; Demirci, *A.g.md.*, s. 43-44.

²² M. Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Katkısı*, İstanbul, 1931, s. 221.

dair iddiaları ne hükümdar, ne veziri, ne de başkası tarafından araştırılmadı. Çünkü kendilerine karşı itiraz edenlere düşman kesilen bu askerlerin ihtirasları arttıkça hükümdar iktâları çoğaltmaya mecbur oluyordu. Bu gelişmeler bize, Büveyhî iktâlarının, iktisadi zorunluluklar dolayısıyla, arazi gelirlerinin ordu mensupları maaşlarına karşılık olarak verilmesi suretiyle oluştuğunu göstermektedir. Yani bu iktâlar, o zamanlar çok yaygın olan vergi iltizamından ve mültezimler yerine askerlerin geçmesinden başka bir şey değildi.²³

D. BÂTİNÎLER VE HASAN SABBAH

Sünnî İslam dünyasına siyasi ve fikri açılardan çok büyük zararları olan Bâtînîlerin ortaya çıkışları, metotları ve inanç sistemleri ile bu hareketin ünlenmesini sağlayan Hasan Sabbah'ın ilerdeki faaliyetlerini, tezimizin esas bölümünde işleyeceğimizden hayatının Selçuklu Sultanı Melikşah dönemine kadar olan kısmıyla ilgili burada özlü bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında ve toplumun parçalanmasında birinci derecede rol oynayan Bâtînîlik, Şianın aşırı bir mezhebi olan İsmailîye'nin bir koludur. İslam dünyası 37/ 657 yılında Sıffin Savaşı'ndan sonra Hâriciler, Hz. Ali taraftarları (Şia) ve tarafsız Sünnî toplum olmak üzere parçalanmış bulunuyordu. Hz. Ali taraftarları Sünnîlere karşı geldiler. Şia, İmâmiye'nin altıncı imamı Câfer es-Sâdık'ın 148/ 765'te ölümünden sonra parçalandı. İmâmiye Şiası yedinci imam olarak Musa el-Kâsım'ı tanıırken, İsmailîler Câfer es-Sadık'tan sonra onun büyük oğlu İsmail'in imam olması gerektiğini kabul ederler.²⁴

²³ Osman Turan, "İktâ", *İA.*, Ankara, 1950, c. V, s. 951.

²⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, İstanbul, 1999, s. 146.

İsmailî imamlar, kuruluşlarının ardından iki buçuk asır kadar gizli faaliyet sürdürmüşler, İslam dünyasının dört bir yanına *Dâi* (davetçi) ler göndererek mezheplerini yaymaya çalışmışlardır. Öyle ki Kuzey Afrika'ya Yemenden gönderilen dâiler o kadar başarılı olmuşlardır ki gizli imam saklandığı yerden çıkarak kendini el-Mehdî unvanıyla halife ilan etmişti. Böylece 297/ 909 yılında Fâtımîler Devleti kurulmuş oldu. Daha sonra bu devlet 969'da Sünnî İhşidîler Devleti'ni yıkarak Mısır'a yerleşti.²⁵

Böylece İslam dünyasının yalnızca akide ve fikir açısından değil, siyasi açıdan da ikiye bölündüğünü görmekteyiz; bir yanda, Sünnî İslam'ı temsil eden Abbasi Halifesi, diğer yanda Şif İslam'ın bayraktarlığını yapan Fatimî Devleti bunuyordu.

Selçuklu Devleti kurulup Abbasî hilafetinin tarafını tuttuğunda, Fatimî Devleti bu güçlü düşmanını askeri alanda yenemeyeceğini anlamış, ülkeye davetçiler göndererek, içten bir yıkılmayı sağlamaya çalışmışlardır. Davetçilerin gerekli bilgi birikimini elde edip, kendilerini yetiştirmeleri amacıyla Dârü'l-Hikme adında yüksek eğitim kurumu oluşturulmuştu. Bu davetçilerin içinde etkisi en fazla olan kişi Hasan Sabbah olmuştur.

Fatimî Halifesi Mustansır (1094) döneminden sonra İsmailîyye iki kola ayrılmıştı. Halifeyle görüşen Hasan Sabbah, ondan sonra halifenin kim olacağını sormuş ve Nizâr cevabını almıştı.²⁶ Ancak Nizâr yerine Musta'li Halife olunca bölünme gerçekleşmişti.

Bu gruba Bâtinîler denmesinin sebebi, her şeyin bir açık bir de gizli tarafı olduğuna inanmalarıdır. Buna göre Kur'an'ın zahiri (dış) anlamının yanında bâtinî

²⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2004, s. 208.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, Mısır, 1348, c.VIII, s. 201; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti(1040–1092)*, İstanbul, 2002, s. 215.

(iç) anlamı da vardır.²⁷ Nebî'nin görevi Vahyi açıklamak iken, İmam'ın vazifesi bu ayetlerin bâtinî te'vilini yapmaktır. Eski Yunan Felsefesi ve Ortadoğu dinlerinin İslamî şekle bürünmesinden ibaret olan Bâtînlilik, İslam'a zararlı bir anlayışın temsilcisi olmuştur. Bunlarda takiyye (inancını gizleme) esas olduğundan, zorunlu hallerde Müslüman topluluklarla kaynaşarak kendi inançlarını gizleyebilmektedirler.

İman meselesinde de Sünnî İslam'dan ayrılarak, Allah'ın varlığı ve sıfatlarında karmaşık felsefi açıklamalar yapmaktadırlar. Allah'ı tanıma, zamanın imamını tanımaktır. İmam, fani bir insana benzese de, onun sözü Allah'ın sözüdür. İslam dinince yerine getirilmesi gereken ibadetlerin de farklı uygulamalar şeklinde karşımıza çıktığını görüyoruz. Namaz, belirli vakitlerde günde üç kez dua etmek iken, hac ibadeti için imamın ziyaret edilmesiyle Kâbe'ye gitmeye gerek kalmamıştır. Zekât'ın da imama verildiği Bâtînlilikte cihad, kişinin nefsiyle savaşması, kendisini doğru yolda tutma mücadelesidir.²⁸

Nizârilik, Hasan Sabbah tarafından İran'da temsil edilmiştir. 438'de / 1046-1047'de veya 445'te / 1053-1054'te İran'da 12 İmam Şiasının önemli merkezlerinden olan Kum'da doğduğu rivayet edilen Hasan Sabbah²⁹, küçük yaşta ilme olan yeteneği fark edildiği için, H. III.(IX.) yy.dan itibaren dâîlerin merkezi haline gelmiş olan Rey'e yerleşti. On yedi yaşına kadar ailesinin mezhebine bağlı olarak kalan Sabbah, burada bir Fatımî dâîsiyle tanıştı. Onun fikirlerinden etkilenip, İsmâilî oldu. Ardından H. 464'te / 1072'de görüştüğü Irak Baş dâîsi Abdülmelik Ataş tarafından yetenekleri fark edildi, kendisine Fatımî Halifesi Mustansır'ın yanına gitmesi ve Dârü'l-Hikme'de tahsil görmesi tavsiye edildi. Bir müddet sonra Mısır'a (471/1078) gitti, burada Baş dâî Ebû Davud tarafından karşılandı ve Halife

²⁷ M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, 1977, s. 64.

²⁸ Fıglalı, *A.g.e.*, s. 155.

²⁹ Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbah", *DİA.*, İstanbul, 1997, s. 351.

Mustansır'la görüştü. Kahire'de ve İskenderiye'de üç yıl kalan Hasan Sabbah, Mustansır'dan sonra Nizar'ın Halife olacağını öğrendi ve böylece yapacağı davetin temeli onun adı oldu. Ancak ordu komutanı Bedrü'l-Cemâli ile anlaşmazlığa düştüğü için Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı ve 1081'de Isfahan'a yerleşti. Dokuz yıl boyunca tüm İran'ı dolaştı.³⁰

Faaliyetleri Selçuklu yöneticileri tarafından dikkat çeken Hasan Sabbah için önleyici tedbirler alınması üzerine, dâîlerinin propagandalarını yürüttükleri Deylem'e gitmeye karar verdi. Burada, korunaklı bir kale olan Alamut Kalesi'ni ele geçirdi (6 Recep 483 / 4 Eylül1090).³¹

Hasan Sabbah, Bâtınîliği şehirlerde yayamazdı. Selçuklu Devleti ona ve mezhebine karşı mücadele halindeydi. O halde yapılması gereken, Alamut gibi başka kaleler de alınması, buralara Bâtınîlerin yerleştirilmesiydi. Bâtınîliğin yayılmasına karşı çıkanların hançerle öldürülmesi de onun getirmiş olduğu bir yeniliktir³². Bu görevi üstlenecek *fedaileri* yetiştirmekte de kendine özgü bir metot geliştirmişti. Onların cesaretlerini artırmak için, onlara afyon cinsinden bir bitkiyi, haşhaşı yediriyordu. Bu sebeple bu harekete mensup olan kimselere *Haşîşîler* denilmiştir. Bu terim batıya *Assassin* olarak geçmiştir ki, hem bu harekete katılan kişilere, hem de kanlı katil demektir. Haşhaş içen fedai kendisini cennette sanıyor ve sahte bir huzura kavuşuyordu.³³

Bâtınîler yollarda güvenli seyahat hürriyeti ortadan kaldırdılar, devlet adamlarına suikastlar düzenlediler. Her biri kendisinin öldürüleceğini bile bile, bir topluluğa açıkça hücum etmekten çekinmez, Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesinde

³⁰ Ocak, *A.g.e.*, s. 214-215.

³¹ Özaydın, *A.g.md.*, s. 347.

³² Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 209.

³³ Uluçay, *A.g.e.*, s. 67; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 210; Özaydın, *A.g.md.*, s. 348.

olduğu gibi, işleyeceği cinayeti alenen gerçekleştirirdi. Bâtinîlerin birdenbire ortaya ıkışları halk arasında korkuya neden olmuştu. Hükümdarlar bu topluluktan kendilerini korumanın yolunu bulamamıştı. Halk da ne şekilde davranacağını bilemiyordu. Bir kısmı kötülüklerinden korunmak için onlarla anlaşma yapmış, bir kısmı da açıkça düşmanlığını gösterip, savaşmaktan çekinmemişti. Onlarla sulh içinde olanlar, diğerleri tarafından Bâtinî olmakla suçlanıyordu; düşmanlığını gizlemeyenler de hep bir kötülük bekleyerek korku içinde yaşıyorlardı.³⁴

Selçuklu Devleti Bâtinîlikle mücadeleyi temel politikalarından biri olarak görmüştü. Bu hareketin yayılmaması, hatta kökten yok olması için gerek askeri alanda, gerekse fikrî planda mücadeleler yürütmüştür. Bâtinîlere karşı alınan askeri tedbirler Birinci Bölümde Melikşah dönemi olayları anlatılırken açıklanacaktır. Üçüncü Bölümde, bu gruba karşı yürütölen fikrî mücadele üzerinde durulacaktır.

E. NİZÂMİYE MEDRESELERİ ÖNCESİ İSLAM EĞİTİM KURUMLARI

İslam dininin eğitim ve öğretime özel bir önem verdiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Kur'an ayetleriyle ve Hadis-i şeriflerle tüm Müslömanlar ilim öğrenmeye ve öğretmeye teşvik edilmişlerdir. Müslöman idarecilerin de bu konuda hassas davrandıklarını görmekteyiz. Ancak eğitim öğretimin bir devlet politikası gibi algılanarak yürütölmesi, Sultan Alparslan ve Melikşah'a vezirlik yapmış olan Nizâmü'l-Mölk ile başlamıştır. H. 459'da / 1067'de inşa edilen Bağdat Nizâmiyesi bir dönüm noktası olmuş, onu ölkenin diğer yerlerindeki Nizâmiyeler takip etmiştir. Nizâmü'l-Mölk'ten sonra da sultanlar, emirler, hatta hatunlar, medreseler yaptırmışlardır.

³⁴ El-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusre Ve Nuhbetü'l-Usre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, ev. Kivameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 67.

Medreseler bu kadar yaygınlaşmadan önce öğretim, belirli mekânlarda herkese açık olarak yürütülmüyordu. Mescitler, kitapçı dükkânları, bilginlerin evleri hatta çöl vb. yerler eğitim amacıyla kullanılan mekânlardı. Bu kısımda, dönemin medrese öncesi eğitim kurumlarının üzerinde özlü biçimde duracağız.

Okuma yazmanın öğretimi için tahsis edilmiş mekânlar olan *küttâb*, sonradan Kur'an-ı Kerim ve din öğretiminin de verilmeye başlandığı yerler haline gelmişlerdir. İslam geldiği sırada, okuma yazma bilenlerin sayısı sadece on yedi kişiydi³⁵, ancak insanlar okuma yazma öğrenmeleri konusunda Kur'an ve Hz. Peygamber tarafından teşvik ediliyorlardı. Okuma yazma bilen kişiler İslam'ın ilk yıllarında vahiy kâtibi olarak çalıştırılmışlardır. Bu sebeple gayr-i müslimler okuma yazma öğretme görevini yerine getirmişlerdir. Bedir Savaşı sonrasında esir edilen Mekkelilerden okuma yazma bilenler on Müslümana okuma yazma öğretmeleri karşılığında serbest kalacaklardı. Bu öğretim faaliyeti, öğretmenlerin evlerinde, bu iş için ayırmış oldukları bir odada gerçekleşiyordu.³⁶ Abbasiler devrinde İslam dünyasının hemen her yerine yayılmış olan küttâbı eğitimi herkesi okuryazar yapmayı hedeflediği için o zamana göre ileri bir hamle sayılmalıdır.³⁷

Ahmed Çelebi'ye, göre İslam'ın ilk yıllarında sırf okuma yazma öğretmek için var olan Küttâb ile Kur'an ve İslam esaslarının öğretildiği *mektepler* birbirinden ayrı değerlendirilmelidir.³⁸ İkinci tip mekteplerin çıkışı için Kur'an hafızlarının varlığı gerekmektedir. İlk dönemlerde Kur'an'ı ezbere bilenlerin sayısı azdı. Enes b. Mâlik'in ;“Birisi Bakara ve Âl-i İmrân surelerini okur hale geldiği zaman, bizim

³⁵ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul, 1976, s. 34.

³⁶ Çelebi, *A.g.e.*, s. 35.

³⁷ Mehmet Dağ, Hıfzırrahman R. Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara, 1974, s. 70.

³⁸ İleri sürdüğü deliller için bkz. Çelebi, *A.g.e.*, s. 39-40.

gözümüzde son derece büyüdü.” dediği nakledilmektedir.³⁹ Bu tip bir eğitimin verileceği yerler, aksine yapılan ikazlara rağmen mescidler olmuştu. Hz. Ömer çocukların öğretimi için ilk programı yapan kişidir. Buna göre, yüzme, ata binme, yaygın halde olan atasözlerinin ve güzel şiirlerin öğretilmesini istemiştir.⁴⁰

İlköğretim programlarının, öğrencilerin geleceklerine ve kendilerini istikbalde bekleyen görevlere uygun olmasının gerekliliği, ilk asırdan itibaren İslam dünyasında anlaşılmiş durumdaydı. Bu sebeple halifelerin ve devlet büyüklerinin saraylarında, bu gayelerde ilköğretim var olmuş ve çocukların gelecekte üstlenecekleri görevlere hazırlayacak eğitimciler bulunmuştu. Emeviler devrinde eğitim alanında gerçekleştirilen bu yenilikle, halife çocuklarını ve devlet memurlarını yetiştirmek üzere *saray okulları* açılmıştı.⁴¹

Saraydaki ilköğretim daha geniş kapsamlıydı, buradaki programı ya çocuğun babası yapar, ya da yapılışına katılırdı. Burada öğretmenlik yapanlara *müeddib* denilirdi. Bu kelime, ahlakî ve zihnî niteliklerin yerleşmesini sağlayan öğretmen anlamına gelmektedir. Emevi halifesi Abdülmelik, oğlunun müeddibine, oğlunu gerekli gördüğünde cezalandırması için izin vermişti. Hişam b. Abdülmelik de oğlunun müeddibine, ona neler öğreteceğiyle ilgili tavsiyelerde bulunmuştur.⁴²

Öğrenci bu okulda küttâb seviyesinde eğitim görerek, cami veya medreselerde öğrenim görenlerin seviyesine ulaşırdı.

İslam dünyasında kitabın ve kâğıdın yaygınlaşması M.VIII. asırda Çinli mahpusların Semerkandlı ustalara mum ve kenevirden kâğıt yapımını öğretmeleriyle olmuştu. Eskiden değerli bir malzeme olan parşömen üzerine yazılan Kur'an, kâğıt

³⁹ Çelebi, *A.g.e.*, s. 41.

⁴⁰ Çelebi, *A.g.e.*, s. 45.

⁴¹ Dağ- Öymen, *A.g.e.*, s. 81.

⁴² Çelebi, *A.g.e.*, s. 50-51.

üstüne yazılmış ve çoğalması daha kolay hale gelmişti. İlk imalathaneleri kuran Türkler İslam dünyasına da kâğıdı tanıtmışlar, böylece bilimsel faaliyetlerin artmasında rol oynamışlardı. Kitap ve kâğıt satıcıları, müstensihler (kitap kopya edenler), yeni bir meslek grubunu oluşturmuşlardı.⁴³

Kitapçı dükkânları Abbasiler devrinde ortaya çıkmış, sonra diğer Müslüman memleketlere yayılmıştı. Bu dükkânlar aslında ticari maksatlarla açılmış olsalar da sonradan, bilginlerin, edebi zevk sahibi kimselerin toplanma yerleri haline gelmiş, buralarda ilmi, kültürel ve fikri tartışmalar yapılmıştı.⁴⁴ Buralarda bulunan kitaplar, öğrenci ve bilginlerin hizmetine sunulmuş olup kitapları istedikleri gibi kullanmalarına izin veriliyordu. Mesela el-Cahız, bu dükkânları kiralar ve kitapları inceleyip, onlardan istediği gibi faydalanmak için orada gecelerdi.⁴⁵

Ancak o dönemde bu tip ilmi faaliyetler için sadece kitapçı dükkânları kullanılmıyordu. Mesela çömlekçi ve boyacı dükkânları da edebiyatçıların ve bilginlerin uğrak yeriydi.⁴⁶

Müslümanlar tarafından evler, sakinlerinin rahatı açısından genel eğitim mekânları olarak düşünülmemiş olsalar bile, bazı mecburiyetler karşısında, şahıs evlerinin eğitim amaçlı kullanıldığını görmekteyiz. İslam'a açık davetin başladığı sıralarda, Hz. Muhammed, Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evini, yeni dinin esaslarını ve inen Kur'an ayetlerini öğretmek için kullanıyordu. Burada pek çok kişi Müslüman olmuştu. Sonraki dönemlerde yine şahıs evlerinde ilmi meclislerin toplandığını

⁴³ Dağ- Öymen, *A.g.e.*, s. 83.

⁴⁴ Çelebi, *A.g.e.*, s. 54.

⁴⁵ Çelebi, *A.g.e.*, s. 55.

⁴⁶ Örnekler için bkz. Çelebi, *A.g.e.*, s. 57-58.

görüyoruz. Mesela İbn. Sina'nın evinde her gece bu tip toplantılar yapılırdı. Gelenler, onun ünlü eserleri eş-Şifa ve el-Kânun fi't-Tıp'ı okurlardı.⁴⁷

Öğretmen ve öğrenciler tarafından, sahibinin bilgilerinden istifade etmek için ziyaret edilen evlerde birisi de, Nişâbur Nizâmiyesi'nde müderrislik yapmış olan İmam Gazâli'nin evidir. O bu görevinden ayrıldıktan sonra öğrencilerine evinde eğitim vermişti.⁴⁸

Medreselerin yayılmasından önce, *bilginlerin evleri* kültürün yayılmasında büyük katkıda bulunmuşlardır.

Bilgi alış verişinin gerçekleştiği yerlerden birisi de *edebiyat salonlarıydı*. Hulefâ-i Râşidîn döneminde, halifenin huzurunda ilmi tartışmalar gerçekleştiriliyordu. Bu toplantılara isteyen herkes katılabiliyor ve istediği zaman ayrılabilirdi. Toplantılar mütevazı mekânlarda gerçekleştiriliyordu.

Emeviler döneminden itibaren artan fetihler sonucunda, yabancı kültürlerin tesiriyle bu toplantılar kurallara bağlanıp, merasim şeklinde düzenlenmeye başladı. Salon gösterişli bir şekilde hazırlanır, ancak davet edilen kişiler belirlene vakitte gelirler ve halifenin isteğiyle oradan ayrılabilirlerdi. Muaviye, çevresine zamanının bilginlerini ve edebiyatçıları toplar, onlarla Arap tarihi ve savaşları, yabancı hükümdarların idareleri hakkında sohbet eder, tartışmalar yapardı. Abbasi Halifesi Me'mun zamanında konuşmalar, o dönemde yaygınlık kazanmış olan Mu'tezile hakkındaydı. Me'mun, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hakkında yapılan tartışmada, Kur'an'ın mahlukiyeti yönünde taraf tutmuştu.⁴⁹ Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün huzurunda da münazaralar yapılıyordu. "Gazâli, onun meclisinde ünlü âlimlerle

⁴⁷ Çelebi, *A.g.e.*, s. 60.

⁴⁸ Çelebi, *A.g.e.*, s. 62.

⁴⁹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Konya, 1994, c.II, s. 47.

tartışmış ve bütün hasımlarına karşı başarı kazanmıştı. Bu sebepten, Nizâmü'l-Mülk onu Bağdat Nizâmiyesi'ne tayin etmişti.”⁵⁰

Çölün eğitim yeri olarak kullanılması ve burada yaşayan *bedevî* (göçebe) Araplardan yararlanması, Kur'an'ın Arapça olmasıyla dolayısıyla, Arapçanın bilim dili haline gelmesiyle ilgiliydi. Müslümanların başka milletlerle münasebetlerinin artmasıyla, bir kısım dil yanlışları da yapılmaya başlamıştı. Bu hatayı yapmak bağışlanamaz gibi görülüyordu. Hz. Ömer'e mektup yazan Ebû'-Musa el-Eş'arî'nin kâtibi “Min Ebû Musa” şeklinde bir hata yapınca, Hz. Ömer; “Sana kesin olarak söylüyorum ki, kâtibini kamçı ile döveceksin.”⁵¹ emrini vermişti.

İslam Devleti'nin sınırları genişleyip, yabancılarla karışımın başladığı dönemlerde, yabancıları ve dili bozuk kişileri kendine çekememiş olan çölde dil, hiç bozulmamış durumdaydı. Bedevîler dilin doğru şekilde öğrenildiği kimseler haline gelmişti. Onlar da köy ve kasabalara gelerek halka dil öğretmeye başlamışlardır.

Bazen de dili kaynağından doğru şekilde öğrenmek isteyenler çöle yerleşirlerdi. Özellikle zengin aileler çocuklarının Arapça'yı düzgün olarak öğrenmeleri için çöle gönderiyorlardı. Muaviye oğlu Yezid'i dil öğrenmesi için oraya göndermişti. İmam Şafî, çocukluk anılarından bahsederken, on yedi sene boyunca Hüzeyl kabilesiyle birlikte yaşadığını anlatmaktadır.⁵²

Ortaya çıkmalarının ardından kültürün yayılmasında büyük katkıları olan *mescidlerde* ilim halkaları, asırlar boyunca devam etmiştir. İslam'ın ilk yıllarında eğitim dini kurallara dayandığı için mescitler önemini hep muhafaza etmişlerdi. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinin ardından Müslümanlar, hep birlikte ibadet edip, çeşitli vesilelerle toplanabilecekleri bir yerin ihtiyacını eskiden beri duyduklarından,

⁵⁰ Çelebi, *A.g.e.*, s. 86.

⁵¹ Çelebi, *A.g.e.*, s. 91.

⁵² Çelebi, *A.g.e.*, s. 94-95.

Mescid-i Nebevî'yi inşa etmişlerdi. Burası ibadet mahalli olmasının yanında, ilmî bir kurum, ordugâh, elçilerin kabul yeri, adliye görevlerini de üstlenmişti. Buraya bitişik halde yapılan odalardan *Suffe* olarak isimlendirilen bir tanesinde de yoksul Müslümanlar kalıyorlar ve Hz. Peygamber'den dini bilgiler alıp, onun Hadislerini ezberliyorlardı. Mescidler, İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla paralel bir gelişme gösterdi. Fethedilen her bölgede mescid de yapılıyordu. H.III (M. 10.) asırda Bağdat'ta otuz bin mescit bulunduğu söylenmektedir.⁵³ Diğer İslam merkezlerinde de durum farklı değildi.

Mesidlerde sadece dini eğitim yürütülüyordu. Dil, edebiyat, tıp, astronomi gibi değişik ilimlere de öğretime yer veriliyordu.⁵⁴

⁵³ Çelebi, *A.g.e.*, s. 98.

⁵⁴ Çelebi, *A.g.e.*, s. 106-107; Dağ- Öymen, *A.g.e.*, s. 77.

BİRİNCİ BÖLÜM

NİZÂM'ÜL-MÜLK'ÜN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

1.1. HAYATI

Asıl adı Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbas⁵⁵ olan Nizâmü'l-Mülk, Tus şehrine bağlı Nukan kasabasında 21 Zilkade 408 /10 Nisan 1018 Perşembe günü⁵⁶ doğmuş, 10 Ramazan 485'te /15 Ekim 1092 Cuma gecesi Nihavend yakınlarındaki Sihne mevkiinde vefat etmiştir.⁵⁷ Nizâm'ül-Mülk'ün annesiyle ilgili yeterli ve kesin bilgiler bulunmamakla birlikte sütanneler tarafından emzirilerek büyütüldüğü, küçük yaşlardan itibaren annesinden ayrıldığı bilinmektedir.⁵⁸ Babası Ali b. İshak, Tus'a bağlı Radgan ve Beyhak yörelerinde idarî vazife gören, sanat erbabı, servet sahibi bir dihkandı⁵⁹. Bir rivayete göre babası sonradan malını mülkünü yitirmiştir.⁶⁰

Nizâm'ül-Mülk, gençlik dönemlerinde diğer iki kardeşiyle birlikte iyi bir eğitim görmüştür. Nitekim kardeşlerinden biri olan Ebû'l-Kasım Abdullah ünlü bir fakih olarak yetişmiştir.⁶¹

Eğitim ve öğretim hayatı içerisinde Nizâmü'l-Mülk Arapça öğrenmiş, Fıkıh ve Hadis ilimleriyle meşgul olmuştur.⁶² Onun Hadis alanında önemli bir düzeye ulaştığı bilinmektedir. Halep'te Ebû'l-Feth Abdullah b. İsmail b. El-Cillî'den hadis

⁵⁵ İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb)*, çev. Ali Sevim Ankara, 1982, s. 36.

⁵⁶ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 39.

⁵⁷ Ahmet b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, c. II, s. 16; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Mülük Ve'l-Ümem*, Beyrut, 1995, c. IX, s. 634.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, c. VIII, s. 162.

⁵⁹ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 46; Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-Âyân*, çev. Muhammed b. Muhammed-Berdu, İstanbul, 1280, c. I, s. 179. Dihkân, Sâsânilerle Ortaçağ'daki bazı İslam devletlerinin idari teşkilatındaki köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir. Aslı Farsça dih (köy) ile -gân nisbet ekinden meydana gelen dihgân olup, dihkan şeklinde Arapça'ya geçmiştir. Her dihkan bir ya da birkaç köyü yönetiyor ve devlet adına vergi topluyordu. Bkz. Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA.*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 289.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 162.

⁶¹ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 45.

⁶² İbn. Hallikân, *A.g.e.*, c. I, s. 179.

dinlemiştir. Pek çok Hadis âliminden rivayette bulunmuş ve birçok hadisçi de kendisinden hadis nakletmiştir.⁶³ Merv, Nişâbur, Rey, İsfahan ve Bağdat medreselerinde ve Mehdi Camii'nde Hadis okutmuş, bu ilimle uğraşanlarla sohbet etmiştir.⁶⁴ Bu ilimle niçin meşgul olduğunu Rey şehrinde okuttuğu Hadis derslerinden sonra şöyle açıklardı:

“Ben bu Hadis öğretimini üstlenmeye layık bir kimse olmadığımı çok iyi biliyorum, fakat kendimi, Tanrı'nın Elçisi'nin- Tanrı'nın salât ve selamı üzerine olsun-hadis rivayetlerini taşıyan katır kervanına bağlamak istiyorum.”⁶⁵

11–12 yaşlarında Kur'ân'ı ezberlemiş olan Nizâmü'l-Mülk,⁶⁶ Şafî mezhebine mensup olduğu için bu mezhebin fıkıyla da yakından ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra devrinin tanınmış edebiyatçılarıyla aynı sohbet meclislerinde bulunarak edebi yönünü de geliştirmiş, şiir yazmış⁶⁷, güzel konuşmada zamanın seçkin simalarından olmuştur.⁶⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün hayatının ilk dönemine ait detayları hakkında, bazı hususlar hariç, yeterli bilgimiz bulunmamakla birlikte onun, gençliğinde önceliği ilim tahsiline verdiğini, devlet hizmetine girebilmek için yeterli donanımı sağladıktan sonra Horasan'da bulunduğunu görmekteyiz.

⁶³ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 36-37.

⁶⁴ Ahmet b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II., s. 17; İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s.162.

⁶⁵ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 44; İbn. Hallikân, *A.g.e.*, c. I, s. 181.

⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu, “Nizâmü'l-Mülk”, *İA.*, İstanbul, 1964, c. IX, s. 330.

⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s.38.

⁶⁸ Kafesoğlu, *A.g.md.*, s. 330.

1.2.MEMURİYETİ

Nizâmü'l-Mülk memuriyet hayatı içerisinde öncelikle Gazneliler Devleti'nin hizmetinde bulunmuş, daha sonra ise, ona yapmış olduğu kalıcı hizmetler dolayısıyla sahip olduğu şöhreti kazandıracak olan Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü dönemlerinde ikinci adam olarak hizmet yapmıştır. Şimdi sırasıyla bu görevlerle ilgili önemli hususları hatırlatabiliriz.

1.2.1. Alparslan'ın Hizmetine Girişi

Nizâmü'l-Mülk ilk önce babası ile birlikte Gazneli Devleti'nin Horasan valisi Ebû'l-Fazl Sûrî'nin hizmetinde bulunduktan sonra Horasan isfehsalarının yanında görev aldı.⁶⁹ Nizâm'ül-Mülk bundan sonra Horasan şehirlerini dolaştı. Bazı idarecilerle Gazne'ye vardı. Selçuklu Devleti'nin Belh valisi Ebû Ali b. Şâdân'ın hizmetine girdi, kabiliyeti ve güvenilirliği ile onun yanında itibar kazandı. Ebû Ali b. Şâdân vefatına yakın dönemlerde, Büyük Selçuklu tahtına geçecek olan Alparslan'a onun meziyetlerini anlatmış⁷⁰, bunun üzerine Alparslan onu Merv'e kendi işleriyle ilgilenmesi için çağırmıştır.⁷¹

İbnü'l-Cevzî ve İbn. Hallikân ise, o Ebû Ali b. Şâdân'ın hizmetindeyken, valinin her sene Nizâmü'l-Mülk'ün malını müsadere ettiğini, sonunda yanından kaçıp Çağrı Bey'in yanına sığındığını, bir süre onun hizmetinde bulunup,

⁶⁹ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD.*, Ankara, 1967, c. V, S. 8-9, s. 86-87.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 162; Tacu'd-Din Ebû Nasr Abdu'l-Vehhab es-Subkî, *Tabakâtü-Şafiyyetu'l-Kübrâ*, Mısır, 1324, c. III, s. 136; Sadruddin Ebûl- Hasan Ali b. Nasır b. Ali Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's- Selçukiye*, çev. Necati Lugal, Ankara, 1943, s. 19.

⁷¹ Kafesoğlu, *A.g.md.*, s. 330.

memnuniyetini kazandıktan sonra, Çağrı Bey'in onu, Alparslan'a tavsiye ettiğini anlatmışlardır.⁷²

Başka bir anlatıma göre ise, Nizâmü'l-Mülk önceleri Belh Hâkimi Emir Tâcir'in(yahut Yâhur'un)⁷³ katibiydi. Bu şahıs her sene onun malını müsadere ederdi. Sonra ona bir at ve kamçı verip “ Bu sana yeter.” derdi. Bu durum uzun süre devam edince, Nizâmü'l-Mülk Merv'e gitti ve Çağrı Bey'in yanına sığındı. Çağrı Bey de onun elinden tutup, oğlu Alparslan'a teslim etmiş, ona saygı göstermesini, baba yerine koymasını tavsiye etmişti.⁷⁴ Bundan sonra Alparslan'ın bütün hayatı boyunca Nizâmü'l-Mülk ile birlikteliği sürmüştü.

Nizâmü'l-Mülk Alparslan'ın hizmetindeyken Tuğrul Bey 8 Ramazan 455 /5 Eylül 1063 Cuma günü Rey şehrinde vefat etti.⁷⁵ Yirmi altı yıl saltanat sürmüş olan⁷⁶ Tuğrul Bey, hiç evladı olmadığı için kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht seçmişti. Bu arada Süleyman'ın annesi de Çağrı Bey'in ölümünden sonra Tuğrul Bey'le evlenmişti.⁷⁷ Ancak Selçuklu ileri gelenleri Süleyman'ın tahta geçişini kabul etmeyerek Merv şehrinde bulunan Alparslan'a haberciler göndermişlerdi. Bu arada da küçük kardeşi İlyas'ı naib olarak tahta geçirmişlerdi.⁷⁸ Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî ise hükümdarlık alameti sayılan hutbeyi Süleyman adına okuttu. Süleyman'ın saltanatını kabul etmeyen Selçuk'un torunu ve Yusuf'un oğlu⁷⁹ Ersagun ile Erdem Kazvin'e gittiler

⁷² İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.* c. IX, s. 645; İbn. Hallikân, *A.g.e.*, c. I, s. 179.

⁷³ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 43.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s.162 / c.X, s.179; Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 9.

⁷⁵ M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 142.

⁷⁶ Kerimeddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi(Müsameretü'l-Ahbar)*, çev. Nuri Gençosman, Ankara, 1943, s. 110.

⁷⁷ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1957, c. I, s. 114; Abbas İkbâl, *Vezaret Der Ahd-i Selâtin-i Buzurk-i Selçukî*, Tahran, 1338, s. 47.

⁷⁸ Kerimeddin Mahmud, *A.g.e.*, s. 110.

⁷⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1999, s. 147.

ve orada Alparslan adına hutbe okuttular. Alparslan, yanında Nizâmü'l-Mülk olduğu hâlde Horasan'a sahip oldu. Kündürî işlerin ters gittiğini görünce hutbeyi bu kez Alparslan namına okuttu.⁸⁰ H. 455 Zilhicce'sinde / Kasım-Aralık 1063'te Alparslan Muhammed b. Davud b. Ebû Süleyman⁸¹, Tuğrul Bey'in üvey oğlu Süleyman'ı bertaraf edip, Irak ve Horasan padişahlığını ele geçirdi.⁸² Onun hükümdarlığının Bağdat hilafeti tarafından tanınması 8 Cemaziyülevvel 456'da / 28 Nisan 1064'te olmuştur. Alparslan'ın elçileriyle görüşen Halife, onun saltanatını tasdik etti. Hil'atlarını da halkın huzurunda teslim etti. Divan'dan bir görevli bey'atı almak için Sultan'ın yanına Nahcivan'a gitti. Alparslan hil'ati giydi ve Halife'ye bey'at etti.⁸³

1.2.2. Nizâmü'l-Mülk-Kündürî Çekişmesi Ve Nizâmü'l-Mülk'ün Vezarete

Geçişi

Alparslan tahta geçince Tuğrul Bey zamanında büyük yararlılık gösteren Kündürî 'yi azlederek Süleyman ile giriştiği saltanat mücadelesinde kendisine çok yardımcı olan, aldığı tedbirler yanında siyaset ve idarî alandaki ileri görüşlülüğü ile de dikkatleri üzerine çeken Nizâm'ül-Mülk'ü 17 Muharrem 456'da / 10 Ocak 1064 Cumartesi günü vezir yaptı.⁸⁴

Yeri gelmişken Tuğrul Bey'in veziri ve yerine Süleyman'ı geçirme çabası içerisinde olan Kündürî ve Nizâm'ül-Mülk ilişkileri, daha doğru bir ifadeyle bu iki Selçuklu devlet adamı arasındaki çekişme üzerinde kısaca duralım. Kündürî Hanefî

⁸⁰ El-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kivameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 26.

⁸¹ Selçuklu vezirlerinin hem Arapça hem de Türkçe adları vardı. Alparslan'ın adı Alparslan Muhammed b. Davud b. Mikail b. Selçuk idi.

⁸² Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 114.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 9

⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l- A'yan*, Yay. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 112. Farklı rivayet için bkz. Kafesoğlu, "Nizâmü'l-Mülk", s. 330.

mezhebine mensup olup, kendi mezhebine ve mezhepdaşlarına taassup derecesinde bağlıydı. Öyle ki Tuğrul Bey zamanında Horasan minberlerinden Rafizîlere lanet edilmesi konusunda Sultan'dan müsaade alıp, Eş'arîlere de Rafizîlerle birlikte lanet ettirdi. Horasan âlimlerinden olan İmam Ebû'l-Kasım Kuşeyrî ve İmam Ebû'l-Maâlî Cüveynî gibi âlimler buna dayanamayıp Horasan'ı terk etmişlerdi.⁸⁵ Kündürî siyasi rakiplerinin önünü kesmek ve mevkiini korumak için de böyle bir siyaset izlemiş olmalıdır.⁸⁶ Şafî mezhebine mensup olan Nizâmü'l-Mülk ise Kündürî'nin vezaretten alınması için çareler düşünmeye başlamıştı. Bu arada Emir Alparslan Rey'e ulaştınca, Kündürî onu saltanat simgeleriyle karşıladı ve tahta oturttu, âdeti olduğu üzere vezirliğin gerektirdiği gibi davrandı. Onun bu şekilde müstakilen hareket etmesi Nizâm'ül-Mülk'ün tepkisini çekti. Kündürî aralarında yakınlık kurmak için Nizâm'ül-Mülk'ü ziyaret etti ve önünde beş yüz altın çıkılı bir mendil bıraktı. Nizâm'ül-Mülk'ün yanından ayrılırken askerinin ekserisi onunla birlikte gitti. Nizâmü'l-Mülk, Kündürî'nin çevresine adam toplayıp kendileri için problem teşkil edebileceğini Sultan'a anlattı. Bunun üzerine Alparslan Kündürî'nin tutuklanmasını emretti.⁸⁷ Hapis süresini Nişâbur'da, Horasan Amîdinin evinde geçirdikten sonra Mervi'r-Rûd'e nakledilip, burada ailesiyle bir evde yaşamaya mecbur bırakılmıştı. Yanına cellât gelince abdest alıp iki rekât namaz kıldı⁸⁸, emredilen şeyi yerine getirdiği zaman Sultana ve Vezire kendisinden bir haber götürmesini istedi. Sultana "Sizin bana yaptığınız ne kadar mübarek ve güzel bir hizmettir. Amcan üzerinde hüküm süreyim diye bu cihanı bana vermişti; sen bana öteki dünyayı verdin ve şehitliğimi bana azık yaptın. O halde sizin hizmetiniz sayesinde dünya ve ahiret elde

⁸⁵ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 29-30.

⁸⁶ Taneri, *A.g.mak.*, s. 96.

⁸⁷ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 28.

⁸⁸ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 17-18.

ettim.”⁸⁹ Kündürî, Nizâm’ül-Mülk’e de : “Türkleri vezir ve divan erbabını öldürmeye alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan kazdığı kuyuya kendi düşer”⁹⁰ sözlerinin iletilmesini istedi.

Kündürî iyi bir öğrenim görmüş, faziletli ve ahlâklı bir insan olarak vasıflandırılır. Öldüğünde kırk yaşındaydı. Vezirliği yaklaşık sekiz sene sürmüştür. Onunla ilgili değerlendirmelerde, ciddi işleri bile gevşek tuttuğundan dolayı memlekette serkeşliklerin önüne geçememiş olduğu, rüşvet aldığı ve adam koruduğu için kimseyi memnun edemediği ifade edilmektedir.⁹¹

Kündürî’den sonra vezaret makamını elde eden Hasan b. Ali b. İshak, Halife Kâim bi-Emrillah tarafından “*Nizâmü’l-Mülk Kıvâmü’d-Din ve’d-Devle*” şeklinde lakablandırılmış, ayrıca hilafet makamının o zamana dek hiçbir vezire vermediği “*Râziyü’l-emir’il-mü’minin*” unvanlarıyla taltif edilmiştir.⁹² Bu ad kendisine ülke işlerinde hassas olduğu, onun sayesinde dünya olgun bir düzen, hükümdarlık ve devlet tam bir intizam içerisinde olduğu düşünülerek verilmiştir.⁹³

1.2.3. Dönemin gelişmeleri

Alparslan, tahta geçişinin ardından, devletin sınırlarının genişlemesi ve civar devletlerin Selçuklu Devleti’nin tâbiyetini tanınması amacıyla, özellikle Anadolu topraklarına pek çok sefer yapmıştır. Ancak biz bu askeri hareketlerden Nizâmü’l-Mülk’ün ön planda yer aldıklarına değinmeye çalışacağız.

⁸⁹ Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 116; Reşidü’d-Din Fazlullah, *Câmiu’l-Tevarih*, yay. Ahmet Ateş, Ankara, 1999, c. II, s. 31.

⁹⁰ İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 97; Fazlullah, *A.g.e.*, c. II, s. 31.

⁹¹ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 28; M. Çağatay Uluçay, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1997, s. 51.

⁹² Taneri, *A.g.mak.*, s. 146; Kafesoğlu, *A.g.md.*, s. 330.

⁹³ Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 9.

1.2.3.1. Kutalmış İsyanının Bastırılmasındaki Rolü

Selçuklu tahtına bazı problemler yaşayarak geçen Alparslan, kendisine karşı isyan eden Huttalân Emiri, Herat'taki amcası Fafru'l-Mülk Yabgu b. Mikâil ve Soğaniyân üzerine H. 456'da /1063'te seferler düzenleyerek, onları tekrar itaat altına aldı.⁹⁴ Bu arada Tuğrul Bey'in vefat haberini alan Melik Kutalmış b. İsrail de saltanat iddiasına kalkışmıştı. Kutalmış'ın itaat altına alınmasında en büyük yardımı veziri Nizâmü'l-Mülk'ten gördü. Kutalmış, Alparslan'ın saltanatını tanıdıktan sonra Vezir'in ona karşı başvurduğu tedbirlerle, Selçuklu Devleti'nin bu meseleden dolayı bir daha problem yaşamamasını sağlamıştı. Kutalmış, Tuğrul bey'in amcasının oğluydu⁹⁵ ve Selçuk oğullarının yaşça en büyüğü oydu. "Padişahlık bize düşer, çünkü babamız bu yolda öldürülmüştür."⁹⁶ diyordu. Alparslan onun kendisine isyan ettiğini, çevresine asker toplayıp Rey'i kuşatmak amacıyla hareket etmekte olduğunu duyunca, hemen bir ordu hazırlayıp Rey'e gönderdi ve bu ordu Kutalmış'tan önce şehre ulaştı.

Sultan kendisi de 10 Muharrem 456'da / 25 Aralık 1063'te Nişâbur'dan yola çıktı.⁹⁷ Damgân'a varınca, Kutalmış'a bir mektup gönderdi, yaptığı işi hoş karşılamadığını ve yadırgadığını bildirdi. Bu hatayı işlemekten sakınmasını, isyana derhal son vermesini emretti. Akraba hukukuna riayet ettiği için saldırmadan önce bu ihtarı yapmıştı. Ama Kutalmış askerinin çokluğuna güvenerek mağrur bir kumandan gibi cevap verdi. Rey köylerini yağmalayıp, yolcular için geçilmesi zor bir bataklık olan el-Milh vadisine su salarak, içine iyice girilmeyecek hale getirdi. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk Sultan'a; "Horasan'da senin için öyle bir ordu

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 97.

⁹⁵ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 21.

⁹⁶ Kerimeddin Mahmud, *A.g.e.*, s. 110.

⁹⁷ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 21.

hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar. Bu ordunun erleri âlimler ve zâhidlerdir, bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcıları yaptım.”⁹⁸diyerek moral verdi, ardından kendisi de silahlandı, askerleri mevzilerine yerleştirip savaş pozisyonu aldırdı.

Sultan atına bindi, dağın eteğinde bir yol aradı, bulamayınca atını suya sürdü. Askerleri de kendisini takip ettiler. Hep birlikte sudan sağ çıkıp, Kutalmış’a karşı savaşa tutuştular. İki taraf arasında şiddetli bir savaş oluyordu. Ama şans Alparslan’dan yanaydı. Çünkü o tam kaçmak üzereyken Kutalmış, atının ayağının sürçmesiyle düştü ve öldü.⁹⁹ Bunun üzerine onun ordusu Alparslan ve ordusu karşısında tutunamayıp derhal bozuldu ve askerleri savaş meydanından kaçarak Kutalmış’a ait Gird-kûh kalesine sığındılar. Onun askerlerinden bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir alındı. Sultan esirlerin ve akrabalarının arasından Kutalmış’ın tarafına geçenlerin hepsinin öldürülmesini emretti. Aralarında Kutalmış’ın küçük oğlu da bulunuyordu. Fakat Nizâmü'l-Mülk buna razı olmadı, “Akrabaların kanına girmek doğru değildir. Uğursuzluk getirir, devletiniz çabuk zeval bulur.” dedi. Alparslan vezirinin bu öğüdünü uygun buldu, fakat bunların memleket sınırları içinde bırakılmalarının ilerde problem çıkarabileceğini söyledi. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, onların sahip oldukları Şah, Emir gibi rütbeleri kendilerinden aldı, böylece bir kötülük yapamayacaklar ve sıkıntı içinde yaşayacaklardı. Ardından onları Diyarbakır taraflarında Bire / Birecik ve Rüha / Urfa arasında belirlenecek bir yerde oturmaya mecbur bıraktı.¹⁰⁰

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 98.

⁹⁹ Kerimeddin Mahmud, *A.g.e.*, s. 111.

¹⁰⁰ Kerimeddin Mahmud, *A.g.e.*, s. 111.

Nizâmü'l-Mülk, böylece Alparslan'ın saltanatında geçirdiği sıkıntıyı atlatmasında bir kez daha yardımcı olmuş, maddi manevi destekçisi olduğunu bir kez daha göstermiş, saltanatın bekası ve düzenin sağlanmasında yol gösterici konumunda olduğunu kanıtlamıştır.

1.2.3.2. Rum Seferi ve Ani'nin Fethi

Alparslan H. 456 Rebiyülevvel'inin ilk günü /22 Şubat 1064'te Anadolu taraflarına gitti. Çünkü ona Kürt hırsızlarından bir grubun Holva hududunda yol kestikleri, her tarafta birçok kötülüklerde buldukları haber verilmişti. Bunun üzerine asker hazırladı, beraberinde Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk olduğu halde bunların üzerine yürüdü ve hepsini kılıçtan geçirdi. Sonra askerlerle Merend'deyken yanına, pek çok defa Rum gazasına çıkan Tuğtekin isminde bir Türkmen Emiri geldi. Beraberinde çok sayıda Türkmen vardı. Bunlar savaşmaya alışmışlardı ve bölgeyi iyi tanıyorlardı. Tuğtekin Sultan'ı Anadolu'ya yürümeye teşvik etti ve ona rehberlik edeceğine dair söz verdi. Sultan onunla beraber yola çıktı. Askerlerle birlikte o yörenin dar geçitlerinden ve dağ yollarından geçerek Nahcivan'a vardı. Sultan, Aras'tan geçmek için gemiler yapılmasını emretmişken kendisine: “Âzerbaycân'a bağlı olan Hoy ve Selemâs şehri sakinleri itaat etmiş olmanın gereğini yerine getirmedi ve şehirlerine kapanıp savunmaya çekildiler.”¹⁰¹ denilince Sultan, Horasan Amîd'ini üzerlerine gönderdi ve onları itaate davet etti. Hoy ve Selemâs halkı itaatlerini bildirdiler ve Sultan'ın taraftarları ve askerleri arasına katıldılar.

Alparslan gemi yapımı ve asker toplama işlerini halledince Gürcistan üzerine sefere çıktı. Yerine oğlu Melikşah'ı ve Nizâmü'l-Mülk'ü bıraktı. Nizâmü'l-Mülk ve

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 99.

Melikşah çok sayıda Rumun bulunduğu bir kale üzerine yürüdüler. Kalede okçular tarafından korunuyordu. Bunlar askerlerden birçoğunu öldürdüler. Bunun üzerine Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk atlarından inerek kaledekilerle savaştılar, üzerlerine hücum edip kale kumandanını öldürdüler, böylece kale Müslümanlar tarafından ele geçirilmiş oldu. Oradan Sürmâri kalesine gittiler, burada akarsular ve bostanlar vardı. Bu kaleyi de fethettikten sonra yakınındaki bir başka kaleyi de almak isteyen Melikşah'ı Nizâmü'l-Mülk vazgeçirdi ve “Müslümanlar için bu muhkem bir kale, sağlam bir üstür ve huduttur.”¹⁰² diyerek burayı insanlar, zahireler, mal ve silahla doldurdu.

Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah sonra birlikte Meryemnişin şehrine yürüdüler. Burada çok sayıda rahip ve keşiş vardı. Hıristiyan hükümdarlar burayı kutsal kabul edip ziyarete geliyorlardı. Ancak bu şehrin kalesi çok sağlamdı. Büyük ve sağlam taşları vardı, birbirine kurşun ve demirlerle kenetlenmişti, yanında da büyük bir nehir vardı. Nizâmü'l-Mülk savaş için ihtiyaç duyulan gemi ve diğer malzemeleri hazırlatıp savaşa girdi. Savaş gece gündüz devam ediyordu. Nizâmü'l-Mülk, bu kalenin alınması için askerleri sürekli harb ettiriyordu. Şehirdekilerin buna canları sıkıldı, kendilerini çaresizlik içinde hissetmeye başladılar. Ancak kale duvarları çok sağlam olduğu için duvarları delmeyi bir türlü başaramıyorlardı. O gece tesadüfen bir deprem meydana geldi ve kalenin doğu tarafı yıkıldı.¹⁰³ Güneş doğarken Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah şehre girdiler, manastırları yakıp yıktılar, halkın çoğunu öldürdüler. Kalanların büyük bir kısmı da Müslüman olup ölümden kurtuldu.¹⁰⁴

Alparslan Nizâmü'l-Mülk'ü ve oğlunu yanına çağırdı. Başarılarından dolayı tebrik etti. Nizâmü'l-Mülk yol üstünde birkaç kaleyi de fethetmesi hususunda

¹⁰² Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 24.

¹⁰³ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 25.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 99; Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 25.

Melikşah'a yardımcı olmuş, sayılamayacak kadar çok Hıristiyan'ı esir almışlardı. Selçuklu kuvvetleri sonra Sebidshehir'e yürüdüler ve çetin savaşlar sonrası burayı da ele geçirdiler. Sonra Ani'yi kuşattılar. Kuşatma başladığı zaman Nizâmü'l-Mülk, Bağdat'a bir fetihname gönderdi ve Sultan'ın şimdiye kadar yaptığı fetihleri haber verdi. Bu fetihnamede Vezir, Alparslan'ın Hazar ülkesi içine kadar ilerlediğini, o zamana kadar erişilmesi mümkün olmayan yerlere ulaştığını, büyük beldeler fethettiğini anlatıyor, ölü ve esir sayısı hakkında bilgi verip, elde edilen ganimetleri bildiriliyordu. Sultan'ın Rum ülkelerinin ilki olan Ani'yi de kuşatmaya başladığını, Allah'ın yardımıyla fethin gecikmeyeceğini müjdeliyordu.¹⁰⁵ Bagrat hanedanının başkenti olan Ani'nin 29 Şaban 456 / 16 Ağustos 1064'te¹⁰⁶ fethedilmesi İslam dünyasında büyük bir heyecan yarattı. Fetihname Bağdat'ta halifelik sarayında okundu. Halife Alparslan'a Ebû'l-Feth (Fetih babası) unvanını verdi. Ona övgü ve dualarını belirten bir mektup gönderdi.

1.2.3.3. Kavurd Bey'in İsyanı

H. 459 /1067'de Alparslan'ın kardeşi Kirman Meliki Kara Aslan Kavurd, Sultan'a isyan etti. Daha önce itaat altına alınmış, hayatı bağışlanmış olan Kavurd Bey yine başkaldırmasının sebebi, cahil vezirinin sözüne uymasıydı. Kavurd Bey isyan edecek olursa, ülkeyi Alparslan'a bağlı olmadan kendi başına idare edebileceğini ve onun kendisine bağlanmak zorunda kalacağını düşünüyordu. Onun telkinlerine kapılan Kavurd da, hutbeden Sultan'ın ve veliaht olarak seçilmiş Melikşah'ın isimlerini çıkardı. Alparslan kardeşi Kavurd'un üzerine yürümeye bir kez daha mecbur kaldı. Kirman'a yaklaşan Sultan'ın öncü birliği, Kavurd'un öncü

¹⁰⁵ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı)*, Ankara, 2001, c. III, s.17-18.

¹⁰⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 155.

birliğini yendi. Alparslan'ın geldiğini duyan Kavurd ise, Ciruft kalesine sığındı. Ardından kardeşine haber gönderip, itaatini bildirip, hatasının bağışlanmasını talep etti. Sultan onu affetti, yanına gelen Kavurd'a ikramlarda bulundu. Kızlarının her birine iktâ ve yüz bin dinar verdiği gibi, ülkesini ona iade edip, ona karşı tutumunda bir değişiklik yapmadı.¹⁰⁷

Ancak aradan iki yıl bile geçmeden Kavurd Bey, Fars Şabânkâre hükümdarı Fazlaveyh'in de desteğini alarak tekrar isyan etti. Alparslan, Fazlaveyh meselesini Nizâmü'l-Mülk'e havale ederek, kardeşini itaat altına almak için Kirman'a yürüdü. Kavurd'un bulunduğu Berdesîr'i kuşattı. Kavurd Bey kardeşinden affını talep etti. Ancak Alparslan'a adamlarından birisi gelerek, kardeşi Kavurd'un ordusu mensuplarından bir kısmına mektup yazıp vaatlerde bulunduğunu ve kendisine karşı baskın düzenleyeceklerini haber verdi. Durum araştırıldı, Sultan kendisine karşı Kavurd'la işbirliği yapanları cezalandırdı. Sonradan ordunun çoğunluğunun Kavurd taraftarı olduğu ortaya çıkınca Alparslan hemen Şiraz'a sonra da Isfahan'a döndü.

108

Kavurd Bey, Melikşah tahta çıktığı sırada onun hükümdarlığını tanımayıp ona isyan edecek, karşısında, Alparslan'dan sonra Melikşah'ın en büyük destek ve yardımcısı olarak Nizâmü'l-Mülk'ü bulacaktır.

Sultan Kavurd meselesiyle ilgilenirken Nizâmü'l-Mülk de Fazlaveyh'in sığınmış olduğu Hurşâh kalesini kuşattı. Kuşatma çok uzamıştı, Fazlaveyh de Nizâmü'l-Mülk'e alay olsun diye meyveler ve çiçekler gönderiyordu. Vezir tam kuşatmayı kaldırmayı düşünüyordu ki, bir gece Fazlaveyh yanında otuz kişi varken kaleden çıktı. Amacı çevreden adamlarını toplayıp savaşa devam etmektir. Ancak

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 105.

¹⁰⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı)*, c. III, s. 47-48.

adamlarından birisi, Vezir'in askerleri tarafından yakalandı ve bir mağaraya sığınmış olan efendisinin yerini haber verdi. Vezir, huzuruna getirilen Fazlaveyh'e karşı iyi muamelede bulundu. Sultan'ın nezdinde kendisi hakkında şefaatçi olacağını vaat etti. Önce kendisinde beş yüz bin dinar aldı. Fazlaveyh, kaledekilere mektup yazarak, kapıların açılmasını sağladı. Kaleyi ve parayı alan Vezir, Fazlaveyh'i zincire vurarak, Kirman'da Berdesîr'i kuşatan Alparslan'ın huzuruna getirdi. Fazlaveyh'e Sultan tarafından, topraklarını istila etmiş olan Kavurd'a karşı yardımcı kuvvet, hil'atlar ve namaz vakitlerinde çadırının önünde nevbet çalma izni verilmişti.¹⁰⁹ Alparslan, ona bunları hatırlattı, onun ise bu iyiliklere isyanla karşılık verdiğini söyleyerek öldürülmesini emretti. Fazlaveyh, kardeşi Kavurd'un adını anınca yumuşadı ve parasını vermesi şartıyla onu affetti. Ancak Nizâmü'l-Mülk, Sultan İsfahan'a dönünce, Fazlaveyh'i İsfahan kalesine hapsedti. Sonradan İstahr'a nakledildi, orada kazılan bir çukura hapsedildi. Ayrıca efendilerinin hazinesini saklamış olabilecekleri düşünülen atmış kişi de onunla birlikte hapsedildi. Fazlaveyh adamlarına haber göndererek, kale komutanını öldürüp, kendisini kurtarmalarını istedi. Adamları komutanı öldürmüşlerdi ki, Selçuklu muhafızları onların sesini duydular, ardından Fazlaveyh'in başını keserek adamlarını önüne attılar. Diğer muhafızların da yetişmesiyle hepsi öldürüldü. Nizâmü'l-Mülk, bir ses duydukları zaman, ne olursa olsun Fazlaveyh'in öldürülmesini emretmişti. Çünkü bu mesele başka türlü halledilemeyecekti.¹¹⁰

¹⁰⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı)*, c. III, s. 62.

¹¹⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı)*, c. III, s. 63-64.

1.2.3.4. Nizâmü'l-Mülk'ün Tâbî Hükümdar Seçimindeki Rolü

Bizans İmparatoru ile savaşmak üzere Suriye'den dönerken Diyarbakır'a uğrayan Alparslan, daha önce kendisine itaatini bildirmiş olan Ebû'l- Hasan Said b. Mervan'ı, Mervanoğulları tahtına oturtacağına dair söz vermişti. Diğer yandan kardeşi Nizâmü'd-Din de tahta rakip olduğu için, kız kardeşleri, kızları ve karısı vasıtasıyla Nizâmü'l-Mülk'e kıymetli hediyeler ve para takdim etti, Vezir de onlara “ Tanrı üzerine yemin ederim ki, onu yanınızdan bir emir olarak çıkarıp, size bir sultan olarak iade edeceğim.” şeklinde hitap etti. Sonra Nizâmü'd-Din'le birlikte, Sultan'ın huzuruna çıktılar. Nizâmü'd-Din Sultan'a hediyeler takdim etti. Sonra Vezir söz alarak, Nizâmü'd-Din'in haremi mensuplarının, onun tahta iadesi konusunda kendisine ricacı olduklarını anlattı. Alparslan Ebû'l- Hasan Said'e söz verdiğini söylediye de Vezir, meselenin kendisine bırakılmasını rica etti. Sultan avlanmaya çıkarken, Nizâmü'l-Mülk, Said'i getirtti ve onu zincire vurdurup zindana attırdı. Avdan dönen Sultan, Nizâmü'd-Din'e saltanat hil'atleri verdi ve onu Mervanoğulları devleti tahtına oturttu. Vezir, bu tabi hükümdara şunları söyledi: “ Seni tahtına bir Sultan olarak iade edeceğimi haremın mensuplarına taahhüt etmiştim. Bizim Sultan(Alparslan)dan başka Sultanımız yoktur(ancak bir Sultanımız vardır). Fakat sen “sultanü'l-ümerâ” (emirler sultanı)sın”. Böylece hem ona tahta iade konusunda verdiği sözü tutmuş oldu, hem de unvan tevcih etti.¹¹¹

1.2.3.5. Malazgirt Savaşı Ve Nizâmü'l-Mülk

Nizâmü'l-Mülk, Türk tarihinde dönüm sayılan Malazgirt Muharebesi'ne, Sultan tarafında kendisine başka bir görev verildiği için katılamamıştı. H. 463'de /

¹¹¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi(Alparslan ve Zamani)*, c. III, s. 161–162.

1071'de Bizans imparatoru Romanos, Rum, Frank, Rus, Peçenek, Gürcü ve o civarda bulunan kavimlerden oluşan büyük bir ordu ile sefere çıktı. İslam ülkelerine yönelerek Ahlat yöresindeki Malazgirt'e kadar geldi. Bu haber Alparslan'a Azerbaycan'daki Hoy şehrindeyken ulaştı. Haleb seferinden yeni dönmüştü. İmparatorun askerinin çokluğunu duymuştu. Ancak kendi askerleri uzaktaydı ve düşman gittikçe yaklaşıyordu. Ağırıklarını ve eşini Nizâmü'l-Mülk ile Hemedan'a gönderdi¹¹² (bir rivayete göre Tebriz'e)¹¹³ ve yardımcı kuvvetlerin savaş alanına yetişmelerini istedi. Askerlerine ölmesi halinde oğlu Melikşah'ın veliahdı olduğunu bildirdi. Yaklaşan düşmana karşı bir öncü birlik çıkardı. Bu birliğin ele geçirdiği haçı Nizâmü'l-Mülk'e gönderip, Bağdat'a yollanmasını emretti. İmparator, barış teklifini reddedince savaş kaçınılmaz hale gelmişti. 27 Zilkade 463'te / 26 Ağustos 1071'de Selçuklu ordusu zafer elde eden taraf oldu. Bizans imparatoru, Gevherâyin'in kölelerinden biri tarafından esir alınmıştı. Bu köle Gevherâyin tarafından Nizâmü'l-Mülk'e hediye edilmek istenmiş, Vezir onu küçümseyerek kabul etmemişti. Gevherâyin'in köleyi övmesi üzerine Nizâmü'l-Mülk: "Belki de Bizans İmparatorunu esir alıp bize getirir."¹¹⁴ demişti.

1.2.3.6. Nizâmü'l-Mülk'ün Fazlun'un Kalesini Fethi

H. 464'de / 1072'de Nizâmü'l-Mülk Sultan tarafından Fars'a gönderilmişti. Burada o civarın en müstahkem kalesi bulunuyordu. Sahibi Gence valisi¹¹⁵ Fazlun da oradaydı ve Sultan'a itaaten ayrılmıştı. Nizâmü'l-Mülk, bu kalenin eteğine gelerek muhasarayı başlattı, bir yandan da onu Sultan'a karşı itaate çağırıyordu.

¹¹² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 109; Sibt.İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 147.

¹¹³ El- Bundârî, *A.g.e.*, s.37; Fazlullah, *A.g.e.*, c. II, s. 32.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 110; Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 36; Sibt.İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 149.

¹¹⁵ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 29.

Düşman askerleri kaleden etkili ok atışları yapıyorlardı. Vezirin askerleri de karşılık olarak ok ve taş attılar. Harp çok şiddetlendiği sırada kaledekiler teslim olacaklarını bildirip, emân istediler. Herkese garip gelen bu davranışın sebebi, kaledeki kuyuların sularının bir gecede çekilmesiydi. Susuzluk onları teslim olmaya zorlamıştı. Nizâmü'l-Mülk istedikleri emânı onlara verdi. Bu arada Fazlun kalenin kulesinde bulunan emniyetli bir yapıya sığındı. Vezir, Emir Hezâresb'i çağırdı, birliklerini Fazlun'un ailesini ve akrabalarını yakalayıp mallarını yağma etmekle görevlendirdi. Bu haberi duyan Fazlun, ailesini savunmak üzere olduğu yerden askerleriyle çıktı. Nizâmü'l-Mülk'ün askerlerinin öncüsü Hezâresb karşılarına çıkınca, Fazlun çok korktu. Yanındaki askerler dağıldılar, kendisi de otların arasına saklandı. Askerlerden birisi onu yakaladı, Vezir de onu alıp Sultan'a götürdü. Alparslan da ona emân verip serbest bıraktı.¹¹⁶

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra Alparslan, H. 457'de / 1064-1065'te Ceyhun'u geçip, Cend ve Sayrân'ı ele geçirdi.¹¹⁷ Nizâmü'l-Mülk'ün ön planda olduğu askeri seferler dışında Alparslan, kendinden sonrası için, sorunsuz ve güçlü olduğu çevre ülkelerce kabul edilmiş bir devlet bırakmak üzere çalışmalarını sürdürdü. Bunun için Nizâmü'l-Mülk her konuda kendisine yardımcı ve destek olmuş, büyük hizmetler görerek Sultan nezdindeki değerini sürekli artırmıştı.

Alparslan, Merv'den Râyegân'a gittiği H. 458'de/ 1065-1066'da, kendisinden sonra oğlu Melikşah'ın sultan olarak tanınması için söz aldı. Sonra oğlunu bir ata bindirip, onun önü sıra yürüdü. Ardından emirlerine hil'atlar verdi,

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 111-112; Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 29-30.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 103.

hâkimiyetleri altındaki ülkelerde hutbe okutmalarını emretti. Sonra onlara topraklardan iktâ verdi.¹¹⁸

Nizâmü'l-Mülk Alparslan döneminde yalnızca siyasi açıdan değil, ilim alanında da büyük hizmetler yapmıştır. Daha sonra ayrıntılı şekilde ele alacağımız Nizâmiye Medreselerinin temelleri Alparslan döneminde atılmıştı. Bir gün Nişâbur'da caminin kapısında üstü başı perişan gençleri gören Sultan bunların kim olduklarını ve niçin durumlarının bu şekilde olduğunu sorunca Vezir: “Bunlar insanların en şerefli ve en zeki bulunmayan ilim talipleridir.” cevabını vermiş, Sultan da bunlar için bir yurt inşasını ve maaş verilmesini emretmişti.¹¹⁹ H. 457/ 1064–1065'de Bağdat'ta yapımına başlanan¹²⁰, H. 459'da Zilkade ayının 10'unda¹²¹ açılışı yapılan medrese, kendinden sonra gelecek olan bu tip eğitim kurumlarına örnekli teşkil edecekti.

1.2.4. Melikşah'ın Tahta Geçişindeki Rolü

Alparslan 456 başlarında /Eylül 1072'de Maverâünnehir'e sefere çıktı. O sırada bölgenin hükümdarı Şemsi'l-Mülk Tekin'di. Alparslan ordusunu Ceyhun'dan geçirmek için bir köprü yaptırdı ve iki yüz bin süvariden fazla olan askere sahip ordu köprüyü bir aya yakın zamanda geçti. Daha sonra Ceyhun'un kenarında bulunan Berzem kalesini ele geçirdi.¹²² Kale muhafızı Yusuf el-Harezmî'yi 6 Rebiyülevvel 456'da / 20 Kasım 1072'de Alparslan'ın huzuruna getirdiler. Ancak muhafız Alparslan'ın hiçbir sorusuna doğru cevap vermiyordu. Bunun üzerine Alparslan onun ellerinin ve ayaklarının kazıklara bağlanmasını emretti. Yusuf el-

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 103.

¹¹⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 332.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 103.

¹²¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 135.

¹²² Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 118.

Harezmî emri duyunca sinirlenip “Ey muhannes! Benim gibi bir adam böyle öldürülür mü?” dedi. Alparslan muhafızı tutanlara onu bırakmalarını söyledi ve ona bir ok attı, ancak isabet ettiremedi. Yusuf Alparslan’a saldırdı, Alparslan ona karşılık vermek için tahtından kalkıp inmek istedi ama ayağı takılıp yüzükoyun düştü. Yusuf çizmesinden çıkardığı bir kama¹²³ ile Sultan’ı böğründen yaraladı. Sultan kalkıp diğer çadıra girdi. Hizmetçilerden birisi Yusuf’u başına vurarak öldürdü, sonra askerler onu parçaladılar. Alparslan aldığı yaranın tesiriyle 10 Rebiyülevvel 456’da / 24 Kasım 1072’de vefat etti. Cenazesi Merv’e götürülerek babasının yanında defnedildi. 424’te /1033’de doğmuş olan Alparslan (bir rivayete göre 420 / 1020) dokuz sene altı ay ve birkaç gün Selçuklu Devleti’ne hükümdarlık etmiştir.¹²⁴ Ölmeden önce Nizâm’ül-Mülk’ü çağırmış ve önemli işlerinde ve belaları defetmek hususlarında onu vasi seçmişti. Ayrıca, oğlu Melikşah’ı kendisinden sonra hükümdar olarak kabul etmelerini bir defa daha teyit etti.¹²⁵

Nizâmü’l-Mülk, Alparslan’ın tahta geçtiği tarihten itibaren ona yaklaşık on yıl hizmet etmiştir.¹²⁶ Malazgirt Savaşı hariç diğer tüm askerî hareketlerinde ve seferlerinde Alparslan’ın yanında olmuştur. Melikşah babasının, onun kendisinden sonra sultan olmasını istemiş olması dolayısıyla Bağdat’a haber gönderip hutbenin kendi adına okunmasını istemişti.¹²⁷ Babasının vefatından sonra Maverâünnehir’den askerleriyle beraber Merv’e döndü. Ancak Nişâbur’un Horasan ile irtibatı dolayısıyla ve orada oturmanın daha doğru olacağı şeklinde uyarılar üzerine Nişâbur’a hareket etti ve 17 Rebiyülahir 456/ 8 Nisan 1064 Cuma günü oraya ulaştı.

¹²³ Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 118.

¹²⁴ İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*,c.VIII, s. 113.

¹²⁵ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 46.

¹²⁶ Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 9.

¹²⁷ İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*,c.VIII, s. 113.

Burada hizmetinde bulunanlara ve emirlerine hediyeler dağıttı.¹²⁸ Askerin ulûfesini yedi yüz bin dinar artırdı.¹²⁹

Melikşah'ın Büyük Selçuklu tahtına oturmasında Nizâm'ül-Mülk'ün önemli katkıları olmuştur. Kavurd ağabeyinin ölümünü haber alınca hükümdarlığı ele geçirmek için bir ordu toplamış ve Kirman'a doğru yola çıkmıştı. Kendisinin Alparslan'ın büyük kardeşi olduğunu, dolayısıyla hükümdarlığa daha layık olduğu haberini Melikşah'a gönderdi. Melikşah cevaben oğul dururken kardeşin mirastan hak iddia edemeyeceğini bildirdi.¹³⁰ İki ordu Hemedan yakınlarında Şaban ayında karşılaştılar. Askerlerin Kavurd Bey'in tarafını tutmasına rağmen¹³¹, Nizâm'ül-Mülk'ün iltihaklara fırsat vermeden hücumla kalkması ve üstün bir yetenekle orduyu yönetmesiyle, savaş sonunda Kavurd'un ordusu bozguna uğradı ve Kavurd Bey muharebe meydanından kaçtı.¹³² Askerler Kavurd Bey'in ordusunu yendikleri için şımarıkça tavırlar takınmışlar ve daha çok arpalık(nân-pare) istemişlerdi. Eğer istekleri yerine gelmezse Kavurd Bey'i hükümdar olarak tanıyacıklarını açıkça ifade etmekten çekinmediler.¹³³ Nizâmü'l-Mülk cevaben, isteklerini Sultan'a ileticeğini bildirdi. Aynı gece Kavurd'a zehir içirip öldürdü, iki oğlunun gözlerine mil çektirdi. Ertesi gün ordu isteklerine ulaşmak için gelince Nizâm'ül-Mülk, Sultan'ın çok sıkıntılı olduğunu, çünkü amcasının hapiste kahrından zehir içip öldüğünü, bu yüzden isteklerini söylemenin uygun düşmeyeceğini ifade etti.¹³⁴ Böylece Nizâmü'l-Mülk sükûneti temin etmiş ve Melikşah'ın otoritesinin sağlanmasına yardımcı olmuştur.

¹²⁸ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 38.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 113.

¹³⁰ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 39.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 114.

¹³² Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 123.

¹³³ Fazlullah, *A.g.e.*, c. II, s. 44.

¹³⁴ Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 124-125.

Burada geçen Kavurd'un zehir içerek öldüğü şeklindeki rivayet yanında İbnü'l-Esîr'de, onun saklandığı yerde bulunduktan sonra Melikşah'ın huzurunda boğdurulduğu şeklinde geçen bir rivayet de vardır.¹³⁵ Ancak belirtilmesi gereken nokta şudur ki, Nizâmü'l-Mülk, Melikşah'a saltanatı ele geçirmesinde her yolla destek olmuştur.

Melikşah'ın askerleri halkın malını yağmalamaya başlamışlar ve “Sultan'ın bize mal vermesine Nizâmü'l-Mülk mani oluyor” demişlerdi. Nizâmü'l-Mülk askerinin yaptıklarını Sultan'a bildirdi ve askerinin yolsuzluklarının devleti aciz bırakıp, şehirlerin harap olmasına yol açtığını, idarenin kudretsiz kalmasına sebep olduğunu anlattı. Melikşah ona dilediği gibi davranmasını söyledi. Nizâmü'l-Mülk ise tek başına sorumluluk almaktan çekinip, Sultan'ın emir vermesini istedi. Bunun üzerine Melikşah amcası ile yaptığı savaşta iyi bir netice elde etmiş olan Nizâm'ül-Mülk'ü tekrar vezirliğe getirdi. Onu baba gibi gördüğünü belirtti ve destekleyeceğine ant içti. Hükümdarlık alameti olan diviti ona verip hil'at giydirdi, mevcut iktâlarına Tus vilayetini de ekledi. Ona Atabeg, İlig, Ata Hoca, Büyük Hoca (Hace-i Buzurg) lakaplarını verdi.¹³⁶

Atabeyler, hükümdar çocuklarını idarî ve siyasi işlerde yetiştirmeleri için seçilmiş kişilerdi.¹³⁷ Alparslan, Melikşah daha küçük yaşta iken Nizâm'ül-Mülk'ü atabey olarak görevlendirmişti. Burada Melikşah'ın Nizâm'ül-Mülk'e verdiği unvanlar, daha öncekilerin teyit edilip çoğaltılmasından ibarettir.¹³⁸

Nizâmü'l-Mülk devletin başında buldukça, İmparatorluğun genişlemesinde büyük rol oynamıştır. Alparslan ve oğlu Melikşah, Nizâm'ül-

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, A.g.e., c.VIII, s. 114. Ayrıca bkz. Râvendî, A.g.e., c. I, s. 125, 1 no. lu dipnot.

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, A.g.e., c.VIII, s. 114.

¹³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1984, s. 47.

¹³⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 200.

Mülk'ün yardımıyla ordularını düzenleyip, sefer ve savaş işleriyle daha yakından ilgilenme fırsatını bulmuşlardır. Bu sebeple İmparatorluğun en geniş sınırları bu zamanda çizilmiştir.

1.2.4.1. Semerkand Seferi

Melikşah tahta geçtikten sonra H. 466'da / 1073-1074'te Halife el-Muktedî bi-Emrillah, onun saltanatını tasdik edip hil'atler verdi.¹³⁹ Saltanatı resmen tanınan Melikşah, devlet işlerini yoluna koydu. Alparslan'ın ölümünden sonra Semerkand hükümdarı Hakan Tekin Tirmiz'i ele geçirdiğinden, şehri tekrar almak üzere harekete geçti ve kuşatmayı başlattı. Halkın emân istemesinin ardından, istedikleri güvence kendilerine verildi. Böylece şehir alınmış oldu. Kaleyi Savtekin'e teslim eden Sultan, Semerkand üzerine yürüdü. Melikşah'ın üzerine geldiğini duyan Hakan Tekin araya Nizâmü'l-Mülk'ü de koyup barış istedi ve Tirmiz'e saldırdığı için özür diledi. Hükümdarın barış teklifi kabul edildi ve anlaşma yapıldı. Melikşah oradan Horasan'a döndü ve Rey'e geçti.¹⁴⁰

1.2.4.2. Tekiş İsyanının Bastırılması

Melikşah'ın kardeşi Tekiş Sultan'a iki kez isyan etmişse de Nizâmü'l-Mülk'ün yardımlarıyla bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Özellikle ikinci teşebbüsünde, hiçbir askeri hareket olmadan, sadece Nizâmü'l-Mülk adının kullanılmasıyla bu başkaldırı hareketleri giderilmişti. İlk isyanda, Vezir'inin sözünü dikkate almayan Melikşah, sonradan bunun sıkıntısını yaşamıştı.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 118-119.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 119 .

Sultan Melikşah, Şaban 473'te / Ocak- Şubat 1081'de Rey'e giderek askerlerini teftiş etti ve hallerini beğenmediği yedi bin kişinin ordudan ihraç emrini verdi. Nizâmü'l-Mülk bunu duyunca; "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında herhangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip: "İşte sultan budur." demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için saf etmeğe mecbur oluruz."¹⁴¹ dediyse de Sultan onun bu tavsiyesini dinlemedi. Sonuçta bu askerler, o sırada Bûşenc'de bulunan Melikşah'ın kardeşi Tekiş'e sığındılar. İltihaklarla güçlenen Tekiş Sultan'a isyan etti. Mervi'r-Rûd, Mervi'ş-Şâhcân, Tirmiz ve diğer yerleri istila etti, ardından Horasan'ı ele geçirmek amacıyla Nişâbur üzerine yürüdü. Melikşah tecrübeli Vezir'inin sözünü dinlemediğine pişman olmuştu. Sultan kardeşini itaat altına almak için, süratle Horasan'a hareket etti. Tekiş Nişâbur'u ele geçirmeden oraya vardı. Kardeşi onun geldiğini duyunca kaçtı ve Tirmiz'e sığındı. Sultan üzerine yürüdü ve Tirmiz'i kuşattı. Tekiş Sultanın adamlarının bir kısmını esir etmişti. Onları salıverdi ve aralarında anlaştilar. Sonra Tekiş kardeşinin yanına geldi ve Tirmiz'den ayrıldı.

Ancak Tekiş kardeşinin uzakta olduğu düşüncesiyle H. 477'de / 1084-1085'te tekrar isyan etti. Karışıklık çıkarmak isteyen adamlarının teşvikiyle, Serahs yakınındaki bir kaleye kadar Mervi'r-Rûd ve diğer şehirleri zapt etti. Bahsi geçen kale Mes'ud b. Emir Yâhız'a ait sağlam bir yerdi. Tekiş ve adamları burayı da kuşatmışlardı. Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarından Nişâbur'da bulunan Ebû'l-Fütûh et-Tûsî'nin yazısı Nizâmü'l-Mülk'ün yazısına çok benziyordu. Horasan Amîdi Ebû Ali'yle birlikte bir hileye başvurmaya karar verdiler. Ebû'l-Fütûh Vezir'in ağzından

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 128.

Emir Yâhız'a bir mektup yazdı. Mektuba, kendisinin o anda Rey'de bulunduğunu, yarın yardım için hemen harekete geçeceklerini, kaleyi korumasını ve falan gece düşman üzerine baskın düzenleyeceklerini yazmışlardı. Bu mektubu güvendikleri bir casusa vererek, Mes'ud'a gitmesini, yolda Tekiş'in adamları tarafından yakalanacak olursa mektubu vermekten çekinmemesini söylediler. Eğer kendisini fazla dövecek olurlarsa, Sultan'ın Rey'den ayrıldığını söylemesini, hizmetlerinin karşılığını vereceklerini de eklediler. Dedikleri gibi, Tekiş'in adamları casusu yakaladılar. Casus ölümle tehdit ettikleri için mektubu onlara verdi ve kendisinin Sultan ile Nizâmü'l-Mülk'ün yanından ayrıldığını, onların da gelmek üzere olduklarını söyledi. Tekiş ve adamları bu mektubu okuyup, casusun sözlerini duyunca hemen yola çıktılar. Venec kalesine geri döndüler. Sultan ise ancak üç ay sonra Horasan'a gelebildi. Bu mektup sayesinde Tekiş'in Rey'e kadar her yeri yağmalamasının önüne geçilmişti. Sultan, kardeşinin peşine düşmüştü, ancak ona işkence etmeyeceğine de kendi kendine söz vermişti. Melikşah'ın yanında bulunanlardan biri, meseleyi oğlu Ahmed'e havale etmesini arz edince kabul etti. Ahmed de Tekiş'in gözlerine mil çektirip hapsetti.¹⁴²

1.2.4.3. Bağdat'ı İlk Ziyaretleri

Sultan Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk, Bağdat'a ilk H. 477 Zilhicce'de / Mart 1087'de gerçekleştirmişlerdi. Sultan geldiği gün hükümet konağına indi. Ertesi gün el-Halbe'ye gitti, çevgen ve top oynadı. Halife'ye pek çok hediye gönderdi. Halife de bunları kabul etti. Sultan ile Nizâmü'l-Mülk, başta Musa b. Ca'fer, Ma'ruf, Ebû Hanife ve Ahmed b. Hanbel'in kabirleri olmak üzere belli başlı kabir ve türbeleri

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s.136.

ziyaret ettiler. Bu ziyaret vasıtasıyla İbn. Zikreveyh el-Vâsîfî yazdığı bir kasideyle Nizâmü'l-Mülk'ü övdü.

Nizâmü'l-Mülk bir gece hilafet sarayına çağırıldı. O da küçük bir gemiye binip gitti ve aynı gece geri döndü. Sonra Sultan ve Nizâmü'l-Mülk avlanmaya çıktılar, bu arada Ali b. Ebû Tâlib ve Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret ettiler. Sultan daha sonra Bağdat'a döndü ve Halife'nin huzuruna girdi halife de ona hil'atler verdi. Sultan Halife'nin huzurunda çıkınca Nizâmü'l-Mülk ayakta durarak emirleri teker teker Halife'ye takdim etti. Halife sonra ülkenin ve halkın idaresini Sultan'a tefviz etti ve adaletle hükmetmesini istedi. Halife aynı şekilde Nizâmü'l-Mülk'e de hil'atler verdi.

Vezir, Nizâmiye Medresesine gitti, kütüphanesinde oturarak kitapları inceledi. Medresede halka Hadis rivayetinde de bulundu. Sultan ve Nizâmü'l-Mülk, 480 Safer'ine / 8 Mayıs 1087'ye kadar Bağdat'ta kaldılar. Sonra İsfahan'a döndüler.¹⁴³

1.2.4.4. Semerkand'ın Fethi

Melikşah H. 482'de / 1089-1090'da Nizâmü'l-Mülk'ü de emekleriyle Maverâünnehir'i fethetti. Şemsü'l-Mülk'ten sonra Semerkand hükümdarı olan Ahmed Han b. Hızır Han, Sultan Melişah'ın karısı Terken Hatun'un yeğeniydi.¹⁴⁴ Çevresi tarafından halkın nefretini kazanmış, zalim bir hükümdar olarak tanınıyordu. Halkı gizlice Melikşah'a mektup yazıp yardım istemişti. Bu arada Şafiî Fakihî Ebû Tahir b. Alek de, ticaret ve hac niyetiyle yola çıkmış gibi yapıp Sultan'ın yanına

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 143.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 148.

geldi ve onunla görüşüp Ahmed Hanı'ı şikâyet etti. Sultan Maverâünnehir'i almak maksadıyla İsfahan'da yola çıktı.

Sultan İsfahan'da iken Bizans elçisi, İmparatorluğun yıllık haracını getirmişti. Nizâmü'l-Mülk onu yanına alıp Maverâünnehir'e götürdü ve elçi bu bölgenin fethinde hazır bulundu. Kaşgar'a vardıklarında elçinin geri dönmesine izin verdi ve imparatoruna iletmek üzere şu mesajı götürmesini istedi:

“Tarih kitaplarının Bizans İmparatorluğu'nun Sultan Melikşah'a cizye ödediğini ve elçinin bu cizyeyi Sultan'ın hâkimiyet sahasının genişliğini görüp efendisine bildirmesi, onun da Sultan'dan daha fazla korkması ve itaatten çıkmayı düşünmemesi için Kaşgar kapılarına kadar götürdüğünü yazarak bizden bahsetmelerini istiyorum.”¹⁴⁵

Nizâm'ül-Mülk'ün bu şekilde davranması onun otoritesinin bir göstergesi olduğu gibi, Selçuklu Devleti'nin gücünü ve Sultan'ın nüfuzunu da anlatmaktadır.

Melikşah Ceyhun'u geçip Maverâünnehir'e giderken, Nizâmü'l-Mülk gemicilerin alacağı parayı Antakya'ya havale etti. Sultan niçin böyle bir şey yaptığını Nizâm'ül-Mülk'e sorunca o cevaben “Ben bunu senin mülk ve saltanatının vüs'at ve nüfuzunu tarihlerin yazması için yaptım. Antakya nâibi senin rikâbında vedalaşmak için gelmişlerdi, gemiciler bu senetleri gösterdikleri zaman nâip onların paralarını verir” dedi.¹⁴⁶ Başka bir rivayette ise Nizâmü'l-Mülk gemici paralarına ilave olarak Sultan'ın kullarının elbise parası olan on bin dinarın da Bizans İmparatoru'ndan alınmasını emretti. Sultan yanında para varken niçin böyle emrettiğini sorunca Nizâm'ül-Mülk, Sultan'ın büyüklüğünü yaymak istediğini, hiçbir sultanın bu dereceye ulaşmadığını, böylesi bir saltanatın kimseye nasip

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 149.

¹⁴⁶ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 48.

olmadığını, muradının Melikşah'ın büyüklüğünün bütün illerde yayılması ve tarihlerin bunu anlatması olduğunu açıkladı.¹⁴⁷

Sultan topladığı çok sayıdaki askerle Ceyhun'u geçtikten sonra Buhara'ya doğru hareket etti. Yol boyunca geçtiği yerleri aldı. Buhara ile civarındaki yerleri de aldı. Semerkad'ın üzerine yürüdü. Şehrin önünde karargâh kurup muhasaraya başladı. Şehir halkının da maddi yardımlarıyla fetih kolayca gerçekleşti. Kaçan Ahmed Han, Sultan tarafından affedildi ve muhafızlarla İsfahan'a gönderildi. Harezmi Amîd'i Ebû Tâhir'i Semerkand'da görevlendirildi. Sonra Kaşgar'a doğru hareket eden Sultan, burayı da itaat altına aldı. Sonra Horasan'a döndü.

1.2.4.5. Vezir Ebû Şücâ'nın Azledilmesi ve Amîdü'd-Devle b. Cüheyr'in Vezir Tayin Edilmesi

Vezir Ebû Şüca H. 484 Rebiyülevvel'inde / Nisan- Mayıs 1092'de Halife'nin vezirliğinden azledildi. Bağdat'ta Ebû Sa'd b. Semhâ adlı bir Yahudi vardı. Bu adam Sultan ile Nizâmü'l-Mülk'ün vekiliydi. Hasır satan bir adam bu Yahudi'yle karşılaştı ve ona bir tokat vurup başındaki sarığını düşürdü. Adam yakalanıp Divan'a götürüldü. Bunu niçin yaptığı sorulunca: "Beni bu işi yapmaya sevk eden vezirdir." dedi. Bunun üzerine Gevherâyin ve Yahudi İsfahan'a gidip şikâyetçi oldular. Sultan ve Nizâmü'l-Mülk'e, onun kendileri hakkında söylediği her şeyi ve onların gayelerini baltalamak için yaptıklarını anlattılar. Özellikle Sultan'ın Semerkand'ı fetih haberi geldiği zaman Ebû Şücâ'nın "Bunun sanki Sultan Rum diyarını fethetmişçesine tebşir edilmeğe değer bir tarafı yoktur. Sultan muvahhid ve

¹⁴⁷ Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 12.

Müslüman bir kavmin üzerine yürüyüp müşriklere bile yapılması caiz olmayan şeyleri onlara mübah görmedi mi?"¹⁴⁸ dediğini anlattılar.

Sultan ve Nizâmü'l-Mülk bunun üzerine Halife'ye mektup yazarak, vezirini derhal azletmesini istediler. Halife bu mektup üzerine vezirini görevden aldı. Sultan ve Nizâmü'l-Mülk'e, Amîdü'd-Devle b. Cüheyr'i vezir tayin edeceğini bildirerek, Amîdü'd-Devle'nin Bağdat'a gönderilmesini istedi. Bağdat'a giden Amîdü'd-Devle, halife tarafından aynı senenin Zilhicce ayında / Ocak-Şubat 1092'de vezir tayin edildi. Nizâmü'l-Mülk, onu evinde ziyaret ederek tebrik etti.¹⁴⁹

1.2.4.6. Bağdat'ı İkinci Ziyaretleri

Nizâmü'l-Mülk, Melikşah'ın H. 484 Ramazan'ında / Ekim- Kasım 1091'de¹⁵⁰ yanında Tâcü'l-Mülk ve diğer bazı emirler olduğu halde, Bağdat'a gerçekleştirdiği ikinci ziyarette hazır bulundu. Onların gelişleri büyük şenliklerle kutlandı. Nizâmü'l-Mülk ve diğer devlet büyükleri Bağdat'a geldiklerinde kalmak üzere konaklar yaptırmaya başladılarsa da¹⁵¹, Nizâmü'l-Mülk'ün 1092'de vefatı burada kalmasına engel oldu.

1.2.4.7. Bâtınîlere Karşı Alınan Tedbirler

Hasan Sabbah'ın Mısır'dan ayrılıp, Selçuklu topraklarında faaliyetlerine hız verdiğinden yukarıda bahsetmiştik. Onun bu çalışmaları Sünnîliğin müdafisi konumundaki Selçuklu devlet adamlarının, özellikle Nizâmü'l-Mülk'ün dikkatinden kaçmamıştı. Bir keresinde Rey'in yöneticisi Müslim Razî'ye, Sabbah hakkında "Bu

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 154.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 154.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 159.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 159.

adam çok geçmeden halkın güçsüzlerini saptırır.” demiş, Hasan Sabbah ve fedailerinin propagandalarının durdurulması için onun yakalanma emrini vermişti. (1081). Bu yüzden Hasan Sabbah Rey’e gitmekten vazgeçti ve daha önce dâîlerini gönderdiği Deylem’e yerleşmeğe karar verip, oraya gitti.¹⁵²

Hasan Sabbah bu şekilde takibe uğramadan çalışmalarını rahatça yürütebilmek için kendisine uygun, korunaklı bir yer aramaya başladı. Bunun için İmparatorluk merkezine pek uzak olmayan, Kazvin’in kuzey batısında iki günlük mesafede bulunana Alamut Kalesini, diğer adıyla Kartal yuvasını, Mısır’dan dönüşünden itibaren uygun bir mekân olarak görüyordu. Rivayete göre bu kaleyi yaptıran Deylem hükümdarı ava çok düşküdü. Bir av sırasında uçurduğu kartalı takip etmiş, onun konduğu yeri müstahkem bulup beğenmiş, bir kale inşası emrini vermişti. Buranın ismi Deylem lisanında kartal eğitimi demektir. Bölgenin Mültezimi Şerefşah Ca’feri’ydi. Ancak o, buraya kalbi temiz bir Aleviyi tayin etmişti. Hasan Sabbah kaleyi ele geçirmek için çevresindeki yerleşim bölgelerinden, dâîleri vasıtasıyla taraftar kazanmaya, çevre kalelerin komutanlarını kendi yanına çekmeye çalışıyordu. Kale görevlisi Alevi, ona karşı iyi niyet beslemekteydi. Sabbah da onun yanında bulunuyordu. Sonuçta işini sağlama alınca bir gün Alevi’ye kaleyi terk et dedi. Alevi bunu şaka sandı ve gülümsedi. Ancak Sabbah adamlarına Alevi’yi kovmalarını söyledi. Onu Damgan’a sürdüler. Sabbah, kalenin bedelini ona gönderdi.¹⁵³

Melikşah döneminde Sâve kalesinde on sekiz Bâtînî toplanıp, bayram namazı kılmışlar, Şahne onları dikkatle izledikten sonra yakalatıp, haklarında

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 200; Ocak, *A.g.e.*, s. 217-218.

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 201-202 ; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 210-211.

soruşturma yaptıktan sonra da serbest bırakmıştı. Bu Bâtınîlerin ilk toplantıları,¹⁵⁴ bir anlamda gövde gösterileriydi. Onları işledikleri cinayetler ise, Sâve'de saflarına çekmeye çalıştıkları bir müezzinin, davetlerini reddetmesinin ardından öldürülmesiyle başlamıştır.¹⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk, bu cinayeti işleyenleri yakalanarak derhal cezalandırılmalarını emretti. Sonunda Tahir adlı bir marangoz, bu cinayetten sorumlu tutularak öldürüldü. Herkese ibret olması için ölüsü sokaklarda ayağından sürüklenerek dolaştırıldı. Bu marangoz da onlardan öldürülen ilk kişiydi.¹⁵⁶ Melikşah, bunun üzerine Sabbah'a bir mektup göndermiş, ona yeni bir kurduğunu, bazı cahil dağlı halkı kandırdığını, İslam halifelerine ve Abbasilere dil uzattığını söyleyerek, İslam'a dönmesini emredip, aksi bir davranışta bulunursa kalesinin yıkılacağı, kendilerinin yok edileceği ihtarında bulunmaktadır.

Hasan Sabbah cevabına hürmetkâr bir dil kullanarak başlamakta, kendisinin Müslüman olduğunu söyleyerek, Abbasi halifelerinin kötülükler ve haksızlıklar yaptığını, gerçek halifenin Fatımî halifesi olduğunu iddia etmekteydi. Sonra Sultanı Abbasiler ve Nizâmü'l-Mülk aleyhinde kışkırtarak, bir şey yapmadığı takdirde yeni bir sultanın çıkararak bu dini görevi yerine getireceğiyle Melikşah'ı da tehdit etmekteydi. Melikşah'ın mektubunu getiren elçisini etkilemek için haşhaş içirip uyuşturduğu fedailerine bıçakla ya da kaleden atlamak suretiyle kendilerini öldürme emri vermiş, bunlar gibi daha yirmi bin kişinin emrinde bulunduğunu Sultan'a iletmesini istemişti.¹⁵⁷

Alamut'u ele geçirip yağma ve öldürme hareketleri çoğalınca, bu meseleyle uğraşması için önce, Alamut ve çevresinin iktâ'mın sahibi Yoruntaş

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.* c. X, s. 51; İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 200.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.* c. X, s. 52; İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 200.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.* c. X, s. 52; İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 200.

¹⁵⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 320.

görevlendirilmişti(1091). Bu komutan kaleyi sürekli baskı altında tutmuş, içindekilere zor günler yaşatmıştı. Hasan Sabbah'ın davetini kabul edenleri öldürmüş, mallarını yağmalamaktan çekinmemişti.¹⁵⁸ Kaledekiler teslim olmak istediklerinde, Hasan Sabbah Halife Mustansır'dan orayı terk etmemeleri için emir aldığı ve yardımın çok yakında geleceğini söyleyerek onları vazgeçirdi. Yoruntaş'ın vefat etmesiyle kuşatmanın sona erdirilmesi Bâtınîler'in moralini yükseltti.¹⁵⁹

Alamut kuşatmasından kurtulan Hasan Sabbah genişlemenin planlarını yapıyordu. Bu sebeple Horasan'ın güneyindeki Kûhistan'a, Alamut'un ele geçirmesinde büyük gayretleri olan Hüseyin Kâinî'yi gönderdi. Onun çabalarıyla burada da pek çok taraftar kazandı.¹⁶⁰

Alamut Kalesi'nin faaliyetleri daha etkili hale gelip durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılınca Nizâmü'l-Mülk, kalenin kuşatılması emrini verdi. Mayıs 1092'de bu işle görevlendirilen komutan Arslantaş, kuşatmayı başlattı. Hüseyinî, bir gece Alamut'tan atlı iki kişinin çıktığını, ancak nallarının izleri ters olduğu için kaleye girmiş izlenimini verdiklerini belirtir.¹⁶¹ Muhtemelen bu iki kişi civar kalelerden yardım istemekle görevlendirilmişlerdi. Gerçekten de beklediği yardımı alan Hasan Sabbah, bir gece Selçuklu kuvvetleri üzerine baskın yaptı ve Arslantaş ordusunu çekmek zorunda kaldı.¹⁶²

Kûhistan Bâtınîleri üzerine gönderilen komutan Kızıl Sarıg ise, Melikşah'ın ölüm haberi kendisine ulaştığında savaşları durdurdu. Ordusu da dağıldı.

Bâtınîlerin işledikleri ilk meşhur cinayet, Alamut kuşatması sırasında, Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesiydi. Onlar bu cinayeti “Siz marangozu öldürdünüz,

¹⁵⁸ Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 212.

¹⁵⁹ Ocak, *A.g.e.*, s. 220.

¹⁶⁰ Ocak, *A.g.e.*, s. 220

¹⁶¹ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 45.

¹⁶² Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 212.

biz de Nizâmü'l-Mülk'ü öldürdük.”¹⁶³ şeklinde, Sâve kalesinde müezzini öldürmeleri sonrasında, Selçuklu kuvvetlerinin Bâtînî bir marangozu katletmelerine atıfta bulunarak açıklamaktaydılar. Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah'ın kısa sürelerle birbirini takip eden vefatlarıyla Bâtînlere karşı yürütülen mücadele bir müddet için sonuçsuz kalmıştır.

1.2.4.8. Karmatîlere Karşı Yürütülen Politika

Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetname'sinde Bâtînlîğin bir başka ad altındaki görünümü olarak bahsettiği Karmatîlik, Kûfe ve Basra arasındaki bölgede ortaya çıkmıştır. İsmâliyye'nin önemli liderlerinden olan Abdullah b. Meymûn'un 874'teki ölümünden sonra, onun öğrencisi Hamdan Karmat, bu bölgede kendi adıyla anılan davette bulunmaya başladı. Halkın fakir olmasından yararlanarak, kısa sürede örgütlenmesini gerçekleştirdi. Mecusilik, Sâbilik ve Manilik gibi İslam öncesi inançlarla karışmış olan Karmatîlik, Abbasi Hilafetine düşmanlık duyuyordu.¹⁶⁴

Oval Adası ve Bahreyn bölgesini bir müddet elinde bulunduran Karmatîler, ada sakinlerinin gerçekleştirdiği isyan hareketleri sonucu güçlerini kaybetmişlerdi. Adada Fatımîler adına okunan hutbe, 1066'daki isyandan sonra Abbasi Halifesi için okunmaya başladı.¹⁶⁵

1075'te Kâtif ve Oval Adası'nın hâkimi Yahya b. Abbas'tı. Kâtifliler, bir şekilde Melikşah'ın mabeyincisi Kikçine'ye ulaştılar, Sultan Karmatîlerden

Ahsa'yı almak hususunda kendilerine yardım edecek olursa, Sünnî hutbesi okutmaya ve her yıl vergi ödemeye söz verdiler. Kikçine Yahya b. Abbas'la görüştü, onun teminatını sağladıktan sonra Sultan ve Nizâmü'l-Mülk tarafından bölgenin

¹⁶³ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.* c. X, s. 52.

¹⁶⁴ Ocak, *A.g.e.*, s. 238-239.

¹⁶⁵ Ocak, *A.g.e.*, s. 241-242.

fethiyle görevlendirildi.¹⁶⁶ Ancak düzenlenen bu sefer, Yahya b. Abbas'ın Kiçkine'nin gelişini yanlış anlayarak, aralarında çatışmaların çıkması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Bölgede Karmatîler'e karşı mücadele veren Abdullah b. Ali el-Uyunî, 1076'da Melikşah'a başvurarak yardım istedi. Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerinden bölgenin temizlenmesi halinde, Halife ve Sultan adına hutbe okutacağı sözünü verdi. Kiçkine'nin intikamını almak ve Karmatîler'i ortadan kaldırmak isteyen Sultan, Hulvân (Luristan) bölgesinin iktâ sahibi ve önemli komutanlarından Artuk Bey'i, Karmatîler üzerine gönderdi. Artuk Bey, önce Hulvân'a geldi. Ardından yedi bin kişilik bir kuvvetle Kâtif'e gitti.¹⁶⁷

Kiçkine tarafından düzenlenen ilk sefer başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, Artuk Bey'in ikinci seferi başarıya ulaşmıştı. Böylece, yüzyıllardır bölgede çıbanbaşı gibi yaşayan Karmatîler'in bölgedeki varlıkları sona ermişti. Selçuklu Devleti Sünnî İslam'ın koruyucusu olduklarını böylece bir kere daha göstermiştir.¹⁶⁸

1.2.4.9. Dönemin Diğer Gelişmeleri

Bu dönemde gerçekleşen diğer gelişmelere göz atacak olursak, devlet toprak sisteminin temelini oluşturan askerî iktâlar Nizâmü'l-Mülk tarafından, Melikşah'ın hükümdarlığının ikinci yılında, H. 466'da / 1073'te uygulanmaya başlamıştır.¹⁶⁹ Devlet ekonomisine çok büyük faydalar sağlamış olan bu sistemi, İkinci Bölümde ayrıntılarıyla inceleyeceğiz.

¹⁶⁶ Ocak, *A.g.e.*, s. 242.

¹⁶⁷ Ocak, *A.g.e.*, s. 243.

¹⁶⁸ Ocak, *A.g.e.*, s. 246.

¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c.IX, s. 513.

H. 467'de / 1074-1075'te Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah, ileri gelen astronomi bilginlerini bir araya topladılar. Hamel burcunun birinci noktasını Nevruz olarak kabul ettiler. Daha önce Güneş Hût burcunun yarısına geldiğinde Nevruz sayılıyordu. Yapılan bu değişiklik takvim başlangıcı oldu.¹⁷⁰

Nizâmü'l-Mülk, H. 474'te / 1081-1082'de Halife'ye, Sultan Melikşah'ın kızını, hilafet veziri Fahrü'd-Devle Ebû Nasr b. Cüheyr'le birlikte istedi. Terken Hatun, kızını Gazne Sultanı ve Maveraünnehir'deki Karahanlı Hükümdarlarının da istediğini anlattı. Onların kızı için dört yüz bin dinar verdiklerini, eğer Halife de bu parayı verebilecekse, kızı için en layık kişinin o olduğunu söyledi. Araya girenler sayesinde, mihrin elli bin dinar olmasını, Halife'nin Sultan'ın kızıdan başkasıyla evlenmemesi şartıyla kabul etti.¹⁷¹

Bundan sonra Nizâmü'l-Mülk, H. 482'deki / 1087'deki düğün töreninde de hazır bulunmuştu.¹⁷²

1.2.5. Nizâmü'l-Mülk'ün Öldürülmesi

Nizâmü'l-Mülk Alparslan'a ve Melikşah'a 1063–1092 yılları arasında aralıksız 29 yıl vezirlik yapmıştır.¹⁷³ İmparatorlukta vezaret makamını en uzun süre işgal eden o olmuştur. Hiç kimse onun nüfuzuna erişememiştir. Ancak onun uzayan vezirlik süresinden sıkılanlar, Sultan'ın gözünden düşürmek isteyenler de vardı. Nizâm'ül-Mülk on iki oğlunun her birine bir memuriyet ve vilayet vermişti.¹⁷⁴ Vezirin oğulları ve adamlarının hiç kimseden korkmaksızın yürüttükleri siyaset, hatta başlarına buyruk davranışları Melikşah'ı sinirlendirmeye başlamıştı. Ancak

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 121.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 129-130.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 145.

¹⁷³ Taneri, *A.g.mak.*, s. 177.

¹⁷⁴ Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 129.

“Baba”¹⁷⁵ diye hitap ettiği Nizâm’ül-Mülk’ü azletmekten de korkuyordu. Askerler Vezir’i çok seviyorlardı ve kölelerin sayısı yirmi bine ulaşıyordu.¹⁷⁶ Melikşah’ın Nizâm’ül-Mülk’e duyduğu kızgınlığın arka planında Vezir’e düşmanlık besleyenlerin onu kötülerini de bulunmaktadır. Nizâmü’l-Mülk ile Melikşah’ın arasının açılmasına yol açan gelişmeler şöyle sıralanabilir:

Sultan Melikşah 472’de / Ocak 1080’de avlanmak için Huzistan’a gitti. Bağdat Şahnesi Gevherayin ve Emir Humartekin de Sultan’la birlikteydiler. Bu iki şahıs, Basra mültezimi Yahudi asıllı İbn-i Allan’ın öldürülmesi için Sultan’ı etkilemeye çalışıyorlardı. İbn-i Allan Nizâm’ül-Mülk’ün ileri gelen adamlarından birisi idi ve nüfuzu son derece artmıştı. Karısı öldüğünde Kadı hariç, bütün Basralılar cenazenin arkasından yürümüşlerdi. Çok büyük bir servete sahipti. Melikşah’a yılda yüz bin altın ödüyordu. Gevherayin ve Emir Humartekin de Nizâmü’l-Mülk’e düşmanlık duyuyorlar ve bu yüzden mültezimin öldürülmesini istiyorlardı. Melikşah yapılan tahriklere dayanamayarak onu öldürttü. Nizâmü’l-Mülk bunun üzerine üç gün hiç dışarı çıkmadı. Ancak daha sonra bu davranışından vazgeçerek Sultan için bir ziyafet hazırlattı ve ona pek çok hediye takdim etti. Sultan onu bu davranışından ötürü kınadı. Nizâmü’l-Mülk de özür diledi.¹⁷⁷

Melikşah ile Nizâm’ül-Mülk’ün arasının açılmasına sebep olan bir diğer olay ise Seyyidü’r-Rüesa Ebû’l-Mehasin b. Kemâlü’l-Mülk’ün 476 Şevval’inde / Şubat-Mart 1084’te öldürülmesidir. Ebû’l-Mehasin, Melikşah’ın nezdinde büyük bir yakınlığa mahzar olmuştu. Babası Tuğra divanı başkanı Kemâlü’l-Mülk idi Ebû’l-Mehasin Melikşah’a; “Nizâmü’l-Mülk ile adamlarını bana teslim et, ben de sana

¹⁷⁵ İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s.115.

¹⁷⁶ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 46.

¹⁷⁷ İbnü’l-Cevzî, *A.g.e.* c. IX, s. 559; İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 128; Sıbt.İbnü’l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 201-202; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat, Kültür*, Ankara, 1995, s. 127.

onlardan alıp bir milyon dinar vereyim, çünkü onlar(hazine ve halkın) malını yiyorlar, bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ediyorlar” dedi, Nizâmü’l-Mülk ile adamlarının sahip olduklarını abartarak Sultan’a anlattı.

Nizâmü’l-Mülk bunu duyunca atları, silahları ve bütün teçhizatlarıyla Türklerden oluşan binlerce kölesinin de katılımıyla büyük bir ziyafet düzenledi. Sultan Melikşah gelince “Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur, fakat aldığım bu malları senin için topladığım işte şu kölelere, aynı şekilde sadakalara, bağışlara ve vakıflara harcıyorum ki, senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük bir şükür ve sevap olamaz. İşte mallarım ve sahip olduğum her şey gözlerinin önündedir,(istersen al.),bana bir hırka ve zaviye yeter” dedi. Bunun üzerine Melikşah Ebû’l-Mehasin’in gözlerine mil çekilmesini emretti ve onu Sâve kalesine sürgün gönderdi.¹⁷⁸

Melikşah’ın maskarası Ca’ferek’i öldüren Nizâm’ül-Mülk’ün oğlu Cemâlü’l-Mülk’ün öldürülmesi de gerginliğin bir diğer sebebidir. Ca’ferek, Nizâm’ül-Mülk’ün taklidini yaparak Melikşah’ı eğlendirirdi. Belh ve çevresinin valisi olan Cemâlü’l-Mülk bunu duydu ve İsfahan’da bulunan Sultan ile babasının yanına gitti. Kendisini karşılayan kardeşleri Müeyyedü’l-Mülk ve Fahrü’l-Mülk’e onun maskaralıklarına göz yumdukları için kızdı. Sultan’ın huzuruna çıktığında Ca’ferek’i yaptıklarından dolayı azarladı. Huzurdan çıkar çıkmaz Ca’ferek’in yakalanmasını ve dilinin ensesinden çıkarılıp kesilerek öldürülmesini emretti.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Subkî, *A.g.e.*, c.III, s. 144; İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 133-134.

¹⁷⁹ İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 131.

Cemâlü'l-Mülk, Emir Humartekin'in veziri Amîdü'd-Devle b. Behmenyar'a vezirliğin verilmesinin kararlaştırıldığını duymuştu. Ca'ferek'i öldürttükten sonra İbn-i Behmenyar'ı da yakalatıp, gözlerine mil çektirdi.

Melikşah, kendisine ait olmayan yetkileri kullanan Cemâlü'l-Mülk'e karşı hemen harekete geçmedi. Cemâlü'l-Mülk, Sultan ve babasıyla birlikte Horasan'a gitti. Nişâbur'da bir süre kaldıktan sonra İsfahan'a dönmek istediler. Nizâmü'l-Mülk onlardan önce hareket etti. Sultan Horasan Amîdi Ebû Ali'yi¹⁸⁰ yanına çağırıp ya Cemâlü'l-Mülk'ü öldürmesini ya da kendisini öldüreceğini söyledi. Amîd, onun hizmetçisini çağırır. Ona Sultan'ın Cemâlü'l-Mülk'ü öldüreceğini anlatıp, bunun açıkça olmasındansa kendi adamları tarafından gizlice gerçekleştirilmesinin daha hayırlı olacağını sözlerine ekledi. Hizmetçi bunu doğru zannederek efendisinin şerbet kabına zehir koydu. Bunu içen Cemâlü'l-Mülk öldü. Melikşah kendisinden daha önde bulunan Nizâm'ül-Mülk'e yetişip ölüm haberini verdi. "Ben de senin oğlunum" diyerek başsağlığı diledi.¹⁸¹

Nizâm'ül-Mülk'ü çekemeyip onu Sultan'ın gözünden düşürmeye çalışanlardan birisi de Melikşah'ın hazinedarı¹⁸² Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganaim idi. O, Ebû'l-Mehasin ve İbn. Behmenyar'ın başına gelenlerden ders çıkardığı için Sultan'a yaklaştıkça Vezir'i yüceltmekten çekinmiyor, düşmanlığını açıkça göstermiyordu. Tacü'l-Mülk, Müstevfî Mecdü'l-Mülke hürmet eder, onu Sultan'ın nezdinde överdi. Âriz'ül-Ceyş (asker müfettişi) Sedîdü'l-Mülk'ü de kendisine yaklaştırmıştı. Bu üçü Nizâm'ül-Mülk'ü indirmek üzere anlaştılar. "Büyük bir dağı ortadan kaldırmaya ve eseri olan muntazam diziyi dağıtmaya karar verdiler."¹⁸³

¹⁸⁰ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 75.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII; s. 131.

¹⁸² Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 45.

¹⁸³ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 62.

Tacü'l-Mülk Nizâm'ül-Mülk'ü makamından indirmek hususunda Melikşah'ı ve eşi Terken Hatun'u ikna etti. Tamgaç Han'ın kızı olan Terken Hatun'un Melikşah üzerinde güçlü bir nüfuzu vardır. Terken Hatun'un Nizâm'ül-Mülk'e düşmanlığının nedeni şuydu; O, kendi oğlu Mahmud'u veliaht seçtirmek istiyordu¹⁸⁴, Nizâm'ül-Mülk ise bu görev için Melikşah'ın, Emir İsmail'in kız kardeşi Zübeyde Hatun'dan olan oğlu Berkyaruk'u düşünüyordu.¹⁸⁵ Berkyaruk, Melikşah'ın oğullarının en büyüğüdü. Melikşah Terken Hatun'un isteğini Nizâm'ül-Mülk'e açınca o "Büyük evladın varken, bir kadın ve bir küçük oğlanı Müslümanların üzerine sultan edersen, yarın Allah'a ne yüzle kavuşursun?" cevabını verdi. Terken Hatun bu sözü işitince incindi.¹⁸⁶

Mahmud çok küçük olduğu halde (D.H.480 /1087–1088)¹⁸⁷, Terken Hatun'un onu veliaht seçtirmeğe çalışması, o büyüyüp tek başına ülkeye hükmedecek çağa gelinceye kadar, yanına Tâcü'l-Mülk gibi bir veziri de alıp devlete hükümdarlık etmek istemesinden kaynaklanabilir.

Nizâm'ül-Mülk-Melikşah gerginliğini artıran olaylardan birisi de sonunda Vezir ile Sultan'ın restleşmesiyle noktalanmış olay, Nizâm'ül-Mülk'ün torunu Osman b. Cemâl'ül-Mülk'ün, dedesinin nüfuzuna güvenerek hareket etmesiydi. Osman Merv reisliğine Nizâm'ül-Mülk tarafından tayin edilmişti. Melikşah da büyük gulâmlarından ve devletin ileri gelenlerinden biri olan Kodan'ı şahne olarak Merv'e göndermişti. Osman ile Kodan arasında bir mesele yüzünden tartışma çıktı. Osman Kodan'ı tahkir ve tevkif etti. Kodan serbest bırakılınca Melikşah'a yardım için gitti.

¹⁸⁴ Fazlullah, *A.g.e.*, c. II, s. 49.

¹⁸⁵ Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 130-131.

¹⁸⁶ Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 15.

¹⁸⁷ Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s. 131.

Bunun üzerine Melikşah, Tâcü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk gibi devlet adamlarıyla Vezir'ine bir mektup gönderip ona şöyle hitap etti:

“Sen benim devletimi istilâ ettin, memleketimi, oğulların, damatların ve kulların arasında öyle taksim ettin ki, sanki sen devlette benim şerikimsin! Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler, şunu şunu yapmaya kalkıştılar. Eğer sen saltanatımda şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim naibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde naiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın. İster misin, önündeki vezirlik hokkasının kaldırılmasını emrederim ve halkı senin tahakkümünden kurtarayım?”¹⁸⁸

Melikşah'ın mektupta sert ifadeler kullandığını görüyoruz. Sultan elçi heyetiyle birlikte güvendiği adamı Emir Yelbert'i de gönderdi ve Nizâm'ül-Mülk'ün söylediği hiçbir şeyi gizlememesini, her şeyi kendisine haber vermesini istedi.

Heyet Nizâm'ül-Mülk'e mektubu iletti. Vezir onlara:

“Sultan'a deyiniz ki, eğer benim saltanatta ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiyse bil. Bugün bulunduğun mevki ve ikbale benim reyim ve tedbirimle geldin. Babası öldürüldüğü gün işlerini nasıl idare ettiğimi hanedandan ve başkalarından ki onlar falan falan şahıslardır” dedi ve kendisine karşı bir zümreyi saydı. Ona isyan edenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırlamaz mı? O zaman bana sımsıkı sarılır ve muhalefet etmezdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi ona itaat ettirdim, dirlik ve düzeni sağladım, yakın ve uzak şehirleri fethettim, uzak yakın herkes ona itaat arz etti, işte o zaman işlemediğim günahları bana isnat etti, hakkımdaki jurnalleri işitir oldu. Benim adıma ona deyiniz ki: “Başındaki o tacın

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 161; İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s.55.

varlığı bu divite bağlıdır. Ne zaman hokkayı kaldırırsa taç da kalkar ve ne zaman hokkayı selbederse taç da selbolunur, Sultan'a böyle söyleyiniz.”¹⁸⁹ dedi.

Nizâm'ül-Mülk'ün cevabını duyduktan sonra heyet, aralarında geçen konuşmaları gizlemeye karar verip, vezirin itaat üzere olduğunu söylemek üzere anlaştılar. Emir Yelbert ise Nizâm'ül-Mülk'ün cevabını iletmek için Sultan'ın huzuruna vardı. Ertesi gün diğerleri de Sultan'ın huzuruna çıktılar. Sultan onlara vezirinin cevabını sorunca hepsi, onun özür dilediğini, itaat ve kulluk üzere olduğunu söylediler. Sultan onlara aralarında geçen asıl konuşmayı bildirdi. Heyettekiler eski hizmetlerinin hatırına onu bağışlamasını rica ettiler. Fakat Melikşah-Nizâmü'l-Mülk gerginliği son noktaya ulaşmış ve onun hakkında tedbir alınmış, öldürülmesine karar verilmişti.¹⁹⁰

Sultan ve Vezir'in araları açılmış bir durumdayken Melikşah Bağdat'a gitmek üzere İsfahan'dan 1 Ramazan 485'te / 5 Ekim 1092'de yola çıktı. Beraberinde Terken Hatun, Tâcü'l-Mülk ve Nizâmü'l-Mülk de vardı. Nihavend yakınlarında Sihne¹⁹¹ denilen yerde konakladılar. Nizâm'ül-Mülk, Hz.Ömer'in o mevkide İranlılarla yaptığı savaşı hatırlatarak “Bu mübarek bir yerdir, burada Peygamber'in ashabından ne kadar şehit vardır. Ne mutlu burada şehit olup, ahiretini hazırlamış kimselerle olan kişiye”¹⁹² dedi. İftardan sonra mahfesinin içinde harem çadırına giderken Bâtınîlerden Deylemlî bir delikanlı yardım ister bir pozisyonda ona yaklaşarak yanındaki bir hançerle onu bıçaklayıp öldürdü. Kaçmak isterken ayağı çadır ipine takılıp düşünce Nizâm'ül-Mülk'ün adamları onu yakalayıp katlettiler. Melikşah hemen Nizâm'ül-Mülk'ün çadırına gelerek adamlarını

¹⁸⁹ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 63; İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 161.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, s. 162.

¹⁹¹ Sevim- Merçil, *A.g.e.*, s.131.

¹⁹² Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 16; İbn. Hallikân, *A.g.e.*, c.I, s. 183.

yatıştırdı.¹⁹³ Bu olay 10 Ramazan 485'te /15 Ekim 1092 Cuma gecesinde meydana gelmiştir.¹⁹⁴

Otuz yıla yakın Alparslan ve Melikşah'a vezirlik yapmış olan Nizâm'ül-Mülk'ün cenazesi İşfahan'a götürüldü ve orada yapılan Türbe-i Nizam'a gömüldü.¹⁹⁵

Nizâm'ül-Mülk'ü kimin öldürttüğü meselesi ise netlik kazanamamıştır. Görünüşte bu cinayeti işleyen Hasan Sabbah'ın fedailerinden birisidir. Nizâm'ül-Mülk Bâtınilere karşı bir mücadele içinde olduğundan, liderlerinin emriyle öldürülmüş olması mümkündür. Onlar bu cinayeti, Nizâm'ül-Mülk'ün mevkiini elde etmek isteyen Tâcü'l-Mülk'ün kışkırtmalarıyla da işlemiş olabilirler.¹⁹⁶ Nizâm'ül-Mülk-Melikşah arasında geçen divit-taç restleşmesi sonucu kaynaklarda geçen "tedbir alınmıştı"¹⁹⁷ ifadesine göre Nizâm'ül-Mülk'ün uzayan vezaret süresinden ve artan nüfuzundan sıkılan Melikşah'ın da vezirini öldürmüş olması ihtimal dâhilindedir.

Nizâm'ül-Mülk'ün ölümü Müslüman topluluğı derinden sarsmıştır. Çünkü "o fitnelere engel olan bir set" ti.¹⁹⁸ Vezirin ölüm haberi Bağdat'a 18 Ramazan 485'te¹⁹⁹ / 22 Ekim 1092 ulaştı. Halife onun ölümüne herkesten çok üzölmüştü. Çünkü Nizâm'ül-Mülk, Melikşah'ın Halife üzerine yürümesini önler, Sultan'ın yanında onu saygıyla anardı.²⁰⁰ Onun ölümünden sonra şairler ona olan sevgi ve bağılılıklarını göstermek üzere mersiyeler yazmışlardır.²⁰¹

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 161.

¹⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 634; Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 16.

¹⁹⁵ Abbas İkbâl, *A.g.e.*, s. 50.

¹⁹⁶ Râvendî, *A.g.e.*, c. I, s.132.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, s. 162; El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 64.

¹⁹⁸ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 44.

¹⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 647.

²⁰⁰ Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*,c. II, s. 17.

²⁰¹ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 61.

1.3. NİZÂM'ÜL-MÜLK'ÜN KİŞİLİĞİ

Kaynaklar Nizâm'ül-Mülk'ün adil, âlim, cömert, suçluları bağışlayan, az konuşup çok iş yapan bir şahıs olduğunu belirtirler.²⁰² Nizâmü'l-Mülk ezan okunduğu zaman meşgul olduğu her işi bırakıp ezanı dinler ve sonra hemen namazını kılar. Pazartesi ve Perşembe orucuna çok dikkat eder²⁰³, çokça sadaka verir. Bununla birlikte övgüden de pek hoşlanmazdı. Ebû'l-Kasım Kuşeyrî ile İmam Ebû'l-Meâli Cüveynî, Nizâm'ül-Mülk'ü ziyarete geldiğinde o ayağa kalkar sonra yine yerine otururdu. Ebû Ali el-Farmezî geldiğinde ise ayağa kalkar, bu sefer onu kendi makamına oturturdu. Nizâm'ül-Mülk'e bu iki farklı davranışının sebebi sorulduğunda “Ebû'l-Kasım Kuşeyrî ve İmam Ebû'l-Meâli Cüveynî ve onun emsali kimseler bana gelseler, bende olmayan vasıflar ile beni övüp mehdimde mübalağayla beni azdırıp teşvik ederler. Farmezî geldiği vakit bana vaaz ve nasihat edip, ayıbımı ve zulmümü anıp, beni yaptığım işlerden dolayı bozar. Sonra onun sözünden kırılıp işlerimden yasaklanmış olurum. Onun için ona fazla saygı gösterip, güzel karşılığım.”²⁰⁴ cevabını verir.

Nizâmü'l-Mülk'ün sohbet meclisi Kur'ân okuyan kimseler, fakihler ve Müslümanların önde gelen isimleriyle hayırlı ve Salih kimselerle dolardı.²⁰⁵ Bir gün kâtiplerinden birisi bu grup insanla çok uğraştığı için halka hizmetten ve devlet işlerinden geri kaldığını belirtip, bu şahıslardan isteyen istediğini elde ettikten sonra huzurda çok durmayıp hemen çıkmalarını teklif edince Nizâm'ül-Mülk; “Yazık sana, bu grup İslâm'ın direkleri ve bunlar dünya ve ahiretin hamalıdır. Herkes olgunluğu

²⁰² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 162; İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 37.

²⁰³ Subkî, *A.g.e.*, c.III, s. 137.

²⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 645; İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 163; Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 10-11; İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 37, 47-48.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 162; İbn. Hallikân, *A.g.e.*, c. I, s. 180.

bunlar ile bulur. Eğer gelip her birisi başımın üstüne otursa, kendimi büyük ve bunu da çok görmem” cevabını verdi.²⁰⁶

Nizâmü'l-Mülk ilim tahsil eden öğrenciler için birçok medrese vakfetmişti.²⁰⁷ Şafiîleri tuttuğu için, özellikle bu mezhebin fikhıyla uğraşmalarını ve fakih yetiştirip çoğalmalarını sağlamak için medreseler açmıştı.²⁰⁸

Nereye giderse gitsin meclisinde mutlaka ilim sahibi, erdemli kimseler bulunurdu. Bu kimselere lâıık oldukları biçimde hil’at, ödöl ya da duruma göre gelir getiren bir şey vermiştir.²⁰⁹

Fakirleri yemeğe davet edip onlarla aynı sofrada yemek onun adetlerindendi. Bir gece bir tarafında kardeşı Ebû’-Kasım, öbür yanında Horasan Amîdi olduğu halde yemek yemekteydi. Amîdin yanında eli kesik bir fakir vardı ve o bu fakirle yan yana yemek istemediğini hareketleriyle belli ediyordu. Nizâmü'l-Mülk bunu fark edince fakiri kendi yanına alıp onunla birlikte yemeğe devam etti.²¹⁰

Bağdat’a vardığında Halife Muktedî’nin huzuruna çıktı ve Halife ona “Otur ey Hasan!” diyerek saygı gösterip yüceltti. “Ey Hasan, müminlerin emiri senden razı olduğundan Allah da senden razı olsun” sözleriyle orada bulunanlara onu methetti.²¹¹

Nizâmü'l-Mülk’ün, sonradan Halife’nin veziri olacak olan Amîdü’d-Devle b. Cüheyr’le evli bir kızı vardı. Ancak H. 470 Şevvalinde / 1077-78’de doğduğu gün ölen erkek çocuğunun ardından o da öldü. Babası Nizâmü'l-Mülk’e hürmeten

²⁰⁶ Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 10.

²⁰⁷ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 37.

²⁰⁸ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 54.

²⁰⁹ İbnü'l-Adîm, *A.g.e.*, s. 47.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 173 ; Subkî, *A.g.e.*, c. III, s. 141.

²¹¹ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 645; İbn Hallikan, *A.g.e.*, c. I, s. 180; Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 9.

oğluyla birlikte hilafet sarayında defnedildi.²¹² Bu, Vezirin itibarını ve saygınlığını gösteren önemli bir olaydır.

Fermanlarının geciktirilmeden yerine getirilmesi konusunda hiçbir Selçuklu veziri onun otoritesine ulaşamamıştır. Buna rağmen o: “ bir kuru ekmeğ parçasıyla Allah’a ibadet edebileceğim bir mescidim olsun istiyorum” diyebilecek kadar tevazu sahibi ve kanaatkâr bir kimseydi.²¹³

²¹² İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 125; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *A.g.e.*, s.193.

²¹³ İbnü’l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 163.

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN İDARİ TEŞKİLATLANMADAKİ ROLÜ

2.1. ÖNGÖRDÜĞÜ SARAY TEŞKİLATI

Büyük Selçuklularda hükümdarlık unsurlarından birisi olan saray, hükümdarın şahsı, ailesi ve maiyetini ihtiva etmiştir.²¹⁴ Saray Farsça'dan gelmekte olup ev, mesken, konak anlamlarındadır.²¹⁵

Saray yalnızca hükümdarın evi değildi. Ordu ve hükümetle birlikte devleti oluşturan üç temel unsurdan birisiydi.²¹⁶ Saray doğrudan sultanın şahsına bağlanmıştı ve burada çalışan vazifeliler hükümdarın en güvenilir adamları arasından seçilmişlerdi.²¹⁷ Saray ve teşkilatı Melikşah ve Sencer döneminde en gelişmiş durumlarına kavuşmuşlardır.

Eski Türk devletlerinde ve Karahanlılarda hükümdar, tebaası tarafından baba gibi görüldüğü için onları doyurup Toylar ve şöenler tertip etmesi töre gereğiydi. Bu adet üzere Selçuklu hükümdarları her gün yemek verirlerdi, hükümdar nerede bulunursa bulunsun bu yemek halka yedirilirdi.²¹⁸

Nizâmü'l-Mülk, çeşitli Türk Devletlerinde hizmet ederken edindiği tecrübeleri, saray teşkilatının nasıl olması gerektiği başta olmak üzere, Siyasetnâme adlı eserinde aktarmıştır.

Devrin hükümdarına ve devletin ileri gelenlerine ve sonraki kuşaklardan bu görevleri üstlenecek olanlara yol gösterip tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış olan siyasetnâme türündeki eserler çok eski bir geleneğin ürünüdürler. Doğu'da

²¹⁴Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Nureddin Bayburtlugil, İstanbul, 2003, s.154.

²¹⁵ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s.31.

²¹⁶ Sevim- Merçil, *A.g.e.*, s. 505.

²¹⁷ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002, s.297.

²¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2000, s.368.

eskiden beri içinde bulunulan dönemin ihtiyaçlarına uygun devlet idaresi ve ideal hükümdarın nasıl olması gerektiği konularında kitap ve risaleler yazılması bir adetti. Nasihat kitabı, siyerü'l-mülk, siyasetnâme gibi adlarla anılan bu eserlerden, Eski İran ve Hint toplumlarından başlayarak, Osmanlı Devleti'ne kadar pek çok örnekler verilmiştir.²¹⁹ İslam dünyasında Farabî, bu sahada eser veren ilk kişidir. Ârâu Ehl-i Medîneti'l-Fazıla adlı eser, bu konuda yazdıklarının en önemlisidir.²²⁰

Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme adlı eseriyle, çeşitli konularda Sultan'a nasihatlerde bulunmakta, daha önceki devlet adamlarının başından geçenleri anlatmakta, devletin aksayan taraflarının tespitini yapıp, alınması gereken önlemleri de açıklamaktadır. Vezir, Melikşah'ın isteği üzerine devlet idaresiyle ilgili bildiklerini, zamanla edindiği tecrübeleri açıklayıp, kitabını elli bir fasıl halinde kaleme almıştır. Kitapta yazılanlar okunup bilindiği takdirde, din ve dünya işlerinin daha iyi anlaşılacağını da²²¹ vurgulayan Nizâmü'l-Mülk, eserinin sonunda, kitabın ilk halini Meclis-i Âlî'ye gönderdiğini, bu nüshanın beğenildiğini, sonra daha başka fasıllar ilave edip, H. 485'te / 1092'de Sultan'la birlikte Bağdat'a sefere çıkacağı zaman özel kalemi Muhammed Mağribî'ye teslim ettiğini, açık bir yazı ile temize çekmesini istediğini anlatmıştır.²²²

Melikşah, Nizâmü'l-Mülk'ün yazdığı eseri çok beğenmiş; “bu risale tam istediğim gibi yazılmıştır. Onlara ilave edecek hiçbir şey yoktur. Bu kitabı ben kılavuz olarak edineceğim ve onun kurallarını takip edeceğim.” diyerek onu yanından ayırmamış, idari mekanizmada hep ona göre hareket etmiştir. Onu çok okuduğu için din ve dünya işlerinde daha çok bilgi sahibi olmuş, dostlarının ve

²¹⁹ Nesimi Yazıcı, *Az Okunan Kitapta Bir Sayfa Olmak*, Ankara, 2003, s. 58.

²²⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 5.

²²¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 24.

²²² Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 272.

düşmanlarının kalitesini anlamış, iyi idare yolu ona açılmıştır. Askeri, sivil ve ticari işler de onun için kolaylaşmıştır.²²³

Siyasetnâme, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir nevi Anayasası kabul edilmiş, sonraki hükümdarlar tarafından da uygulanmaya çalışılmış bir başvuru kitabı olmuştur. Bu kitabın İran 'da ve Batı'da mükerrer baskıları yapılmış, belli başlı Batı dillerine çevrilmiştir.²²⁴

Nizâm'ül-Mülk, tecrübeleri sonucu sarayla ilgili edindiği bilgileri aktarırken, sabahın erken saatlerinde hizmet ve hürmet amacıyla gelenlerin yiyip içmeleri için, padişahın iyi bir sofraya hazırlatması gerektiğini belirtir.²²⁵ Sultan Tuğrul, sofranın çok iyi hazırlanıp çeşitli yemekler bulundurulmasını emrederdi. Sabah gezintiye çıktığında veya ava gittiği zaman yanında yiyecek yüklü yirmi katır götürürdü. Sofra kurulduğu zaman o kadar çok ve çeşitli yemekler bulunurdu ki, bütün emirler ve Türkler şaşkınlık içinde kalırlardı.²²⁶

Alparslan'ın sarayında her gün elli koyun kesilir, fakirlere dağıtırdı. Bu miktar emirlerin ve askerlerin sofraları için belirlenmiş olan tahsisatın dışındaydı.²²⁷ Melikşah Semerkant ve Özkent'ten geçerken adet olan sofrayı kurdurmamış, bu yüzden Çiğiller ve Maveraünnehirliler, Sultan gelip memleketlerinde uzun müddet kaldığı halde sofrasında bir lokma ekmek yemediklerinden şikâyet etmişlerdir.²²⁸

Saray teşkilatında görev sahibi herkesin yetkileri tespit edilmiş olup, bu yetkileri aşmalarına izin verilmemiştir. Bu görevliler çeşitli milletlerden özellikle de

²²³ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri, 1992, s. 71–72.

²²⁴ Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk Ve Tarihi Rolü", s. 15.

²²⁵ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s.31.

²²⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 154.

²²⁷ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 38.

²²⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 154.

Türklerden alınıp yetiştirilen kölelerdi. Bu köleler saray usul ve erkânına göre eğitilirler, ok atmaya ve saray hizmetlerine alıştıırılırlardı.²²⁹

Nizâmü'l-Mülk, Siyâsetnâme adlı eserinde, saray teşkilatında çalışanların görevleriyle ilgili bazı tespitler yapmış, açıklamalarda bulunmuş, saray yaşamı ve adetleriyle ilgili tavsiyeler vermiştir. Bu tespit ve tavsiyelerin, onun konumu dikkate alındığında emirler ve uygulamaları olarak değerlendirilmesi mümkündür.

2.1.1. Saray Görevlileri

Bu kısımda Nizâmü'l-Mülk'ün vezir olduğu dönemdeki Büyük Selçuklu saray teşkilatı, özellikle onun katkıları ve şekillendirmelerini anlatacağız.

a) Hâcipler:

Hükümet ve divan üyeleri ile Sultan arasındaki iletişimi sağlamaktan sorumlu görevlilerdir. Türkçe'de *Agaci* de denilen bu görevlilerin başında bulunan kişiye Hâcibü'l-Hüccâb denilir. Abbasilerde görülen Hâciplik müessesesi Gaznelilerden Selçuklulara geçmiştir.²³⁰

Hâcipler Türk köleler arasından seçildikten sonra uzun bir süre eğitime tabi tutulurlar, sonra bu önemli vazifeye alınırlardı.²³¹

Hâcibü'l-Hüccâb, Sultan'dan sonra saraydaki en yüksek görevliydi. Aynı zamanda Emirlik rütbesine sahipti. Bütün saray görevlileri gibi o da askeri sınıftandı ve gulâm sistemine göre yetiştirilmişti.²³² Hâcipler Sultan'ın itimadını kazanmış kimseler olup sarayda çalışanları sürekli kontrol ederlerdi. Saray hâciplerinin

²²⁹ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 33.

²³⁰ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT.*, İstanbul, 1992, c. VII. s. 193-194.

²³¹ Uluçay, *A.g.e.*, s. 262.

²³² M. Altay Köymen, "Alparslan Devri Selçuklu Saray Teşkilatı", *TAD.*, Ankara, 1966, c. IV, S. 6-7, s. 29.

görevlerinden birisi de, merasimlerde ve toplu kabullerde saray ve devlet görevlilerinin, sultanın huzurunda nasıl ve nerede duracaklarını belirlemektir.

Sarayda protokol kurallarına çok dikkat edilirdi. Nitekim Nizâm'ül-Mülk, kulların ve büyüklerin duracakları ve görülecekleri yerleri bilmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Herkes yerini muhafaza etmek zorundaydı. Eğer aralarına yabancı bir kimse karışacak olursa saray hâcibi yüksek sesle onu oradan uzaklaştırırdı.²³³

Emrû'l-Ümera Osman b. Melik Davud, Melikşah'ın huzurunda yeri öpmek isteyince hâcipler onu bu hareketinden menetmişlerdi. Sultan tahtından inip onu kucaklamış, beraberce tahta oturmuşlardı. Bu hadiseden saray hâciplerinin protokol kurallarının denetleyicileri olduklarını anlayabiliyoruz.²³⁴

Büyük Selçuklularda devletin kuruluşunun ardından tesis edilen hâciplik, daha sonraları bir rütbe gibi bazı hizmet sahiplerine de verilmiştir. Bazen hâcipler ordu komutanlıklarına tayin edilmişler ve bu unvanı kullanmaya devam etmişlerdir.²³⁵

Büyük Selçuklularda hâciplerin başına Hâcibü'l-Hüccâb'dan başka, Hâcib-i Büzürk, Emirhâcip, Hâcib-i Kebir de denilirdi.²³⁶

Hâcipler aynı zamanda saray kapılarını koruyup, hükümdarla hükümet arasında evrak ve defterlerin gidip gelmesine vasıta olurlardı. Hâcibü'l-Hüccâb bazen Emir-i Dâd yani adliye vekili olarak da görevlendirilmiştir.²³⁷

Sultandan başka vezirlerin de Hâciplerinin olduğunu Nizâm'ül-Mülk ile Hâcibi arasında geçen bir olay bize göstermektedir: İhtiyar bir kadın Vezir'e ileilmek üzere bir rik'a ile Hâcibin huzuruna geldi. Hâcip bu rik'ayı Vezir'e

²³³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 144.

²³⁴ Köymen, "Alparslan Devri Selçuklu Saray Teşkilatı", s. 29.

²³⁵ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 33.

²³⁶ Uluçay, *A.g.e.*, s. 262.

²³⁷ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 34.

vermedi. Nizâm'ül-Mülk, bunu öğrenince onu şu sözleriyle azarladı: “Ben seni bu gibilerine yardım edesin diye göreve aldım. Emir ile ileri gelen zevâtın zaten sana ihtiyaçları yoktur.”²³⁸

b) Emîr-i Hares (Ceza İnfaz Emiri)

Melikşah zamanında bu vazifenin pek önemi kalmamışsa da ²³⁹ , Siyasetnâme'de Emîr-i Hares (Ceza İnfaz Emiri), o zamanın büyük memuriyetlerinden sayılmıştır. Nizâmü'l-Mülk sarayda Hâcipten sonra gelen en büyük görevlinin Emîr-i Hares olduğunu şu gerekçeyle açıklamaktadır; herkes hükümdardan ve vereceği cezadan korkardı. O birine öfkelenince, infaz emirine, onun boynunu vurmasını, el ve ayağını kesmesini, idam etmesini, değnek vurmasını, hapsedmesini veya kuyuya atmasını emrederdi. İnsanlar da canlarını kurtarmak için mallarını feda etmekten çekinmezlerdi. İnsanlar hükümdardan çok ondan korkarlardı. Bir infaz emiri büyük bir mevkie sahip olduğu için ihtişamı da saraya yakışır olmalıydı. Bir Emîr-i Haresin her zaman kôsleri, alemleri ve nevbetleri olmuştu. Yirmisi altın değnekli, yirmisi gümüş değnekli, 10 tanesi büyük mızraklı, elli hademeye sahip olması gerektiği Nizâmü'l-Mülk tarafından vurgulanmıştır.²⁴⁰

c) Candarlar

Büyük Selçuklularda Sultan tarafından sarayın muhafazası için tayin edilmiş olan görevlilerdir. Candarların başına Emîr-i Candar denirdi. Candarlar atlıydılar, bellerinde altın işlemeli hamaile asılı kılıç taşarlardı, silah olarak yay, kılıç, kalkan ve nacak kullanırlardı.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 115.

²³⁹ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 34.

²⁴⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 160.

Candarlar sarayla birlikte divanı da korurlar, hükümdarın idam emirlerini yerine getirirlerdi. Savaşta ve konaklarda sultanı korurlardı. Aralarından atabeyliğe kadar yükselen olmuştu.²⁴¹

Nizâmü'l-Mülk, saray bekçileri, nöbetçileri ve muhafızlarının titizlikle takip edilmesini tavsiye eder. Sorumlu tımar sahipleri, bu kişileri iyi tanıyıp, gizli veya açık her birini kontrol etmelidir. Çünkü bu topluluk zayıf karakterli ve tamahkâr olduklarından aldatılarak parayla çok çabuk kandırılabilirler. Aralarında bir yabancı görülürse, hemen onun hakkında soruşturma yapılmalıdır. Özellikle gece nöbetlerinde gözler onlardan ayrılmamalıdır. Sarayın ve hükümdarın güvenliği çok önemli olduğundan, gece ve gündüz onların hareketlerinden habersiz olmamak gereklidir.²⁴²

d) Silahdâr

Hükümdarın silahlarını koruyup, merasimlerde taşıyan görevlilerdir. Aynı zamanda zeredhane veya zırhhane denilen silah depolarını koruyan bu görevlilerin amirine Emîr-i Silah denir.²⁴³ Nizâmü'l-Mülk, Emîr-i Silah'ın merasimlerde hükümdar tahtının hemen yanında durduğunu belirtmiştir.²⁴⁴ Onun görevlerinden birisinin de sultanın hayatını korumak olduğu görülmektedir.

Silahdârlar da gulâm sistemine göre eğitilmiş görevlilerdi. Nizâmü'l-Mülk, bu sistemi açıklarken, kölelere eğitimleri sırasında dikkat etmeleri gerekenlerin fermanla önceden bildirilmesi gerektiğini, eğer hizmetlerini iyi yaparlarsa, ihtiyaç

²⁴¹ Uluçay, *A.g.e.*, s. 262.

²⁴² Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 32–33.

²⁴³ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 34.

²⁴⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 144.

halinde Silahdârlık gibi sarayın değişik kademelerinde görev alabileceklerini anlatmıştır.²⁴⁵

e) Taştdâr veya Âbdâr

Taş leğen, âb da su anlamına gelmekte olup, Taştdâr ya da Âbdâr, hükümdarın elini yıkamak için kullandığı leğenleri muhafaza eden, ayrıca sultan elini yıkarken ona yardımcı olan kişidir.²⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de, Samanoğulları Devleti'nin Horasan Sipehsaları Alptekin'in, kölesi Sebüktekin'i huzurunda görmekten memnun olduğunu ve bu yüzden onu Âbdârlığına seçtiğini belirtir.²⁴⁷ Sultan değer verdiği kölesini, kendisine yakın olabileceği bir hizmete getirmekteydi.

f) Şarabdâr

Hükümdara ait her türlü içeceği hazırlayıp koruyan görevlilerdir. İçkiler şaraphane denilen özel kilerde korunurdu. Şarabdârın hizmetinde içki sunan sakiler ve hademeler bulunurdu.²⁴⁸

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâmesinde, haftada bir veya iki gün, belli kişilerin davet edildiği işret(şarap) meclisi kurulması için izin verilmesini tavsiye etmiştir. Bu mecliste, Şarabdârla birlikte sakiler de misafirlere hizmet ederlerdi.²⁴⁹

²⁴⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 125.

²⁴⁶ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 36.

²⁴⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. M. Altay Köymen, Ankara, 1999, s. 75.

²⁴⁸ Uluçay, *A.g.e.*, s. 263.

²⁴⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 142.

g) Çaşnigîrler

Sultanın sofrasına hizmet eden görevlilere Çaşnigîr, bu görevlilerin başına da, günümüzdeki şef garson olarak görevlendirildiği düşünülebilecek “Emîr-i Çaşnigîr” denilirdi. Sultanın en güvendiği adamlardan seçilen Emîr-i Çaşnigîr, sultan için hazırlanan bütün yemekleri ilk önce tadar, sonra sultana takdim ederlerdi. Bir anlamda sultanın hayatı Emîr-i Çaşnigîr’in elindeydi.²⁵⁰

h) Câmedâr

Sultanın elbiselerini koruyup seferlerde yıkanmasından sorumlu olan kimselerdir. Câmedâr tabiri Anadolu Selçuklu Devleti’nde ve Memlûklularda da görülmektedir.²⁵¹

Siyasetnâme’de saray kölelerinin eğitim safhalarından bahsederken, bir kölenin, saraya girişinin altıncı senesinde Câmedârlık yaptığını belirtmektedir.²⁵²

Nizâmü'l-Mülk, hizmette olan kölelerden, Âbdâr, Silahdâr, Şarapdâr, Câmedâr, Hâcip ve Emirler vb.den her gün sultanın huzuruna kaç tanesinin geleceğinin önceden belirlenmesi gerektiğini, böylece karışıklık ve yığılmanın önüne geçilebileceğini tavsiye etmiştir.²⁵³ Ayrıca, Silahdâr, Âbdâr, Şarapdâr, Çaşnigîr ve Câmedâr’ın, özel misafirler ağırlandığında, bunlarla birlikte gelmiş olan hizmetlilerinin çıkarıldığı halde, hep huzurda olduklarını belirtmektedir.²⁵⁴

²⁵⁰ Uluçay, *A.g.e.*, s. 262.

²⁵¹ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 35.

²⁵² Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 126.

²⁵³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, (M. Altay Köymen Çevirisi), s. 73.

²⁵⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, (M. Altay Köymen Çevirisi), s. 85.

i) Vekîl-i Has

Nizâm'ül-Mülk'ün sıkıntılı zamanlarda atanmasını tavsiye ettiği Vekîl-i Has, mutfak, şaraphane, özel saray, has ahır, hayvanlar ve çocuklarla ilgilenirdi. Sık sık sultanın huzuruna çıkardı; iyi ve kötü giden olaylarla ilgili onun bilgisine başvurulurdu. Yaptığı işleri, harcamalarını ve satın aldıklarını bildirirdi. İşlerini yürütebilmesi ve olumlu netice alabilmesi için saygıdeğer bir kişi olmalıydı.²⁵⁵

j) Serheng(Çavuş)

Merasimlerde ve hükümdarın saray dışına düzenlediği gezilerde sultan alayının önünde bulunup yol açardı. Nizâmü'l-Mülk'ün belirttiğine göre, eski hükümdarlar zamanında bir Serheng vali olabiliyordu.²⁵⁶ Önden gidip, *durbaş* yani *savulun!* diyerek yol açtıkları için kendilerine Durbaş da denilirdi.²⁵⁷

Siyasetnâme'de Peykân (Ulaklar) olarak nitelenen bir görevli sınıftan bahsedilmektedir. Sultan'ın belli başlı birkaç yola peyker koyması, aylık ve tahsisatlarını belirlemesi tavsiye edilmektedir. Böylece elli fersahlık yerde olan her haber gece gündüz sultana ulaştırılabilirdi.²⁵⁸

k) Nedimler:

Siyasetname'de Nizâmü'l-Mülk, sultanın yanında rahatça hareket edebileceği, içini dökebileceği nedimler edinmesini tavsiye etmiştir. Hükümdarın nedim edinmesinin birkaç faydası vardı. Nedimler hükümdarın can yoldaşı olmuşlardır. Ayrıca bir tehlike ortaya çıktığında nedim hükümdarın canını korumak

²⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 108.

²⁵⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 249.

²⁵⁷ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 37; Uluçay, *A.g.e.*, s. 263.

²⁵⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, (M. Altay Köymen Çevirisi), s. 63.

için kendisini feda etmekten çekinmemelidir. Hükümdar emrindeki devlet adamları ve diğer devlet memurlarıyla konuşamadığı konuları nedimiyle konuşabilirdi. Ayrıca hükümdarın devlet adamlarıyla çok sık bir arada oturması, onun haşmet ve hürmetine zarar vererek, onları cesaretli kılabilirdi.

Nedimin sahip olması gereken nitelikleri ise Nizâmü'l-Mülk şu şekilde sıralar: Nedim üstün nitelikli, faziletli, güzel yüzlü, hoşsohbet, inançlı, sır saklar ve temiz giyimli olmalıydı. Kitaplardan, hikâyelerden pek çok şeyi hatırında tutup tatlı tatlı güler yüzle anlatmalıydı. Cesur oldukları için, içkiliyken ve ayıkken sürekli hayır ve şerden bahsetmeliydi. Savaşı iyi bilmeli ve satrancı güzel oynamalıydı. Bir çalgı aleti çalmayı bilip, iyi silah kullanabilirse daha iyi olurdu. Hükümdar ne yaparsa ve ne söylerse onu tasdik etmeli, ona “Bunu yap, şunu yapma.” diye muallimlik yapmamalıydı. Hükümdarın hazır bulunacağı içki ve sohbet toplantıları, gezintiler, av ve güreş müsabakalarını hazırlamak nedimlerin işleriydi.

Nizâmü'l-Mülk, eski hükümdarların bazılarının nedimlerini tabip ve müneccimlerden seçtiklerini, böylece yediklerinin fayda ve zararını öğrenip sağlıklarını koruduklarını, müneccimlerden de yapacakları işin zamanını seçmek için uğurlu ve uğursuz vakitleri öğrendiklerini anlatır. Bazı hükümdarlar ise bu iki gruba da itibar etmemişler, “Her ikisi de bizi dünya arzularından lezzetlerinden ve zevklerinden men ediyorlar, hayatın tadını kaçırıyorlar. En iyisi bunları ihtiyaç halinde çağırmaktır.” demişlerdir. Büyüklere hizmet etmiş tecrübeli bir nedim hepsinden daha iyidir.

Vezir'e göre, halk hükümdarın huy ve âdetini öğrenmek istediği zaman onu nedimleriyle kıyaslardı. Eğer onlar iyi huylu, güler yüzlü, sabırlı, cömert ve zariflerse, hükümdarlarının da güzel huylu ve beğenilen adetler üzerinde olduğunu

kabul ederlerdi. Eğer nedimler asık yüzlü, kendini beğenmiş, cimri ve huysuz olurlarsa, hükümdarın da aynı huylara sahip olduğunu düşünürlerdi.

Her nedimin bir sırası ve rütbesi olduğunu anlatan Vezir, halifelerin daima onu ayakta duran, onu da oturan yirmi nedimi olduğunu, onlarından da bu usulü Samanilerden aldığını belirtir.²⁵⁹

Bunlardan başka Nizâmü'l-Mülk sarayda “müfret” denilen, yakışıklı, uzun boylu, dikkatli ve seçkin iki yüz adamın bulunması gerektiğini belirtir. Bunların yüz tanesi Horasanlı, diğer yüz tanesi Deylemlî olmalıdır. Bu görevliler savaş ve barış zamanlarında daima hükümdarın yanında, hizmette bulunmalıydılar. Kıyafetleri gayet düzgün olduğu gibi, kendilerine özel, yirmi tanesi altından diğerleri gümüşten olmak üzere iki yüz takım silah yaptırılmalıydı. Onların durumunu bilen ve onlara hizmet edebilecek kişilerden, her elli kişiye bir nakip tayin edilmesini, kendilerine ihtiyaç duyulduğunda hizmette kusur göstermemeleri için hepsinin geçimlerinin karşılanmasını ve hepsinin sürekli atlı olması gerektiği belirtilmiştir.²⁶⁰

Nizâmü'l-Mülk tarafından Siyasetnâme’de görevi hakkında bir açıklama yapılmamakla birlikte saray görevlileri arasında Emîr-Şikâr ve Emîr-i Ahur da bulunmaktaydı. Emîr-i Şikâr, sultanın av hazırlıklarıyla ilgilenip onunla birlikte ava gidenlerin amirine verilen unvandı. Emîr-i Şikâr sultanın av köpekleri ve kuşlarına da bakardı.²⁶¹ Emîr-i Ahur ise, hükümdar sarayında hayvanlara bakan Has ahurun birinci emiri olup emri altında seyisler ve hademeler bulunan kişiydi.²⁶²

Emîr-i Ahur törende hükümdarın atının dizginlerini çekerdi. Diğer saray çalışanlarına göre rütbesi daha düşüktü. Emîr-i Ahur’a “imrahor” ya da “Mirahor”

²⁵⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 109–111.

²⁶⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 114.

²⁶¹ Uluçay, *A.g.e.*, s. 263.

²⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 37.

da denirdi. Anadolu Selçukluları'nda Haçlılar zamanında ahır kontu anlamında “kont istabl” da kullanılmıştır. Fakat bu tabir yaygınlık kazanmamıştır.²⁶³

2.1.2. Saray Adetleriyle İlgili Öğütleri

Bu bölümde Nizâmü'l-Mülk'ün uzun süren memuriyet hayatı boyunca edinmiş olduğu deneyimlerine dayanarak, saray adetleriyle ilgili vermiş olduğu tavsiyeler üzerinde durulacaktır.

2.1.2.1. Kabul Merasimleri

Hükümdar ile tebaası arasındaki doğrudan ilişkinin sağlanmasının bir vasıtası olarak kabullerin önemi açıktır. Yönetimin çeşitli kademelerinde bulunan devlet görevlilerinin hükümdarla aracısız görüşme imkânı buldukları bu törenler sık sık yapılmazsa halkın işinin aksayacağı, fitnecilerin cesaret bulacağı, havas ile avamın durumları bilinmeyince ordunun rahatsız olacağı Nizâmü'l-Mülk tarafından belirtilmişti. Kabul merasimlerinin bir tertibi vardı. Merasimin yapılacağı, saray perdesinin kaldırılmasıyla duyurulurdu. Devletin ileri gelenleri ve ordu komutanları kabulün olduğunu anlarlar, kabul gününü ve kendilerinin davetli olup olmadıklarını öğrenmek için saraya adam gönderirlerdi. Çağrılmayan bir kişi merasime katılmak isterse, o kişi saraya gelirken perdeler indirilir ve onun merasime iştirak etmeyeceği bildirilirdi. Bir büyüğün saraya gelip, hükümdarla görüşmeden dönmesi çok ağır bir ayıptı. Eğer merasime geldiklerinde hükümdarı görmezlerse ondan şüphelenirler ve kötülük düşünebilirlerdi.

²⁶³ Uluçay, *A.g.e.*,s.263.

Toplantıda dışardan gelen taraftarlar, emirler, Seyyidler ve imamlar hükümdarla görüşerek saygı gösterirlerdi. Maiyetleri ile birlikte memleketlerine dönüp, hizmet ederlerdi.²⁶⁴

2.1.2.2. İşret (Şarap) Meclisi

Nizâmü'l-Mülk, haftada bir veya iki gün, işret (şarap) meclisinin kurulmasını ve alışkanlık kazanmış kişilerin gelmesi için izin verilmesini tavsiye etmiştir. Bu toplantılara davetli olan belirli kişilere, gelecekleri gün önceden bildirilirdi. Özel toplantı günlerine davetli olmayan kişiler kapıdan geri çevrilirlerdi. Davetlilerin beraberlerinde bir köle hariç, hizmetçi, çerez, yiyecek, içecek vb. getirmeleri saygısızlık olarak kabul edilirdi. Çünkü sultan dünyanın kethüdası sayıldığından insanlar onun ailesi ve kullarıdır. Aile fertlerinden birinin efendiye ekmek parçası, şarap ve yiyecek getirmesi uygun değildir.

Nizâmü'l-Mülk bu meclisin uzun sürmesinden doğan sakıncaları açıklamaktadır. Hükümdar vezirleri hariç, diğer büyüklerle, sipahsalar ve amîdlerle gereğinden fazla bir arada bulunursa, şikâyetleri ortaya atarlar, hükümdarların haşmetine zarar verirler, fermanlarını yerine getirmekte gevşeklik gösterirler ve ona karşı cesaretleri artardı. Hükümdar, uzun sohbetlerini ve şakalarını ancak sahip olduğu iyi nedimlerle yapmalıdır.²⁶⁵

Saray içersinde ve seferde çadırlarda düzenlenen bu içki meclislerine vezirlerden başka, bağlı devlet hükümdarları da katılmaktaydı. Amîdül-Mülk Kündürî, bu meclislerde hükümdarın yanında oturmaktaydı. Hatta onun azil ve tevkif emri böyle bu mecliste verilmişti.

²⁶⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 140.

²⁶⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 142.

Tabi hükümdarlardan Hezâresb, Merv, Harezmi arasında hükümdar çadırında tertip edilen bir mecliste bulunmuş, hatta sarhoş olan Sultan'ın hakaretine uğramıştı. Alparslan kendi davulundan başka bir davul sesi duyunca “ Bu nedir?” diye sordu. Hezâresb'in davulu olduğu söylenince, Sultan “Hezâresb de kim oluyor ki bu işi yapıyor” dedi. Bu söz üzerine Hezâresb bir şey diyemediyse de kırıldı. Ertesi gün Sultan kendisinden özür diledi ve onu hil'atledi. Mirdas-oğulları Devleti hükümdarı Mahmut itaatini bildirdikten sonra Alparslan, kurduğu bir içki meclisinde sarhoş olunca onu kastederek “Su bedevi emirini huzuruma getirin! Boynunu kırayım” diye emir verdi. Köleler durumu hemen Nizâmü'l-Mülk'e bildirdiler. Hükümdarın meclisine giden Vezir ona “Ey Âlemin Sultanı, senden böyle bir emir sâdır oldu mu?” diye sorunca Sultan su kabını ona fırlattı ve “ Onu istiyorum” diye tekrar etti. Vezir yüzü yaralı olarak Hatuna gitti ve durumu anlattı. Askerler telef olup birbirini yağmalamadan yardıma koşmasını istedi. Hatun onun yanına gitti ve onu meclisten çıkarttı. Sabahleyin Hatun Sultan'a gece yaptıklarını, Mahmut'un ölüm emrini verdiğini, Vezir'inin yüzünü yaraladığı anlattı. Alparslan hiçbir şey hatırlamadığına yemin etti. Huzuruna gelen Nizâmü'l-Mülk'e yüzüne ne olduğunu sorunca o “Ey Âlemin Sultanı, bu yara dün çadırımdan çıkarken, çadır direğinin yüzüme çarpmasında oldu” diyerek gerçeği söylemedi. Bu cevap orada bulunanların hoşuna gitti.

Hükümdar, içki meclislerinde aşırı sarhoş olunca, bazen hükümdarlık vakarına yakışmayacak şeyler yapabiliyordu. Bu takdirde örneklerde görüldüğü gibi ya bizzat kendisi, ya veziri, onu nüfusu yeterli olmazsa hatun kırılan potların düzelmesi için uğraşıyorlardı.

Amîdü'l- Mülk Kündürî'nin tevkifinde de olduğu gibi bazı kararların sarhoşluk esnasında alınmış olması ihtimaline karşı, bazı devlet adamları, Sultan'a bu kararını değiştirmesi için müracaat edebiliyorlardı.

Alparslan, onu vezirlikten azlettikten sonra, Mevu'r-Rûd'a sürgün göndermiş sonra da öldürülmesini emretmişti. Kararın değiştirilmesi için yapılan müracaatlar fayda vermemiş, ayrıca ricada bulunan devlet adamının ihtar almasına neden olmuştur.²⁶⁶

2.1.2.3. Meşveret Meclisleri

Nizâmü'l-Mülk, danışarak iş yapmanın önemini Hz. Muhammed'den verdiği bir örnekle açıklamaktadır. Onun bilgisi hakkında söylenecek söz yoktur. Cebrail gelip vahiy getirdiği zaman görülen ve görülmeyen şeylerden kendisine haber veriyordu. Bu kadar yüceliğe sahip olduğu halde Allah "Ey Muhammed! Bir iş yapacağın zaman işinde onlara danış" (Al-i İmran / 159) diye emrediyordu. Peygamber de meşveretten sakınmıyordu. Öyleyse hiç kimse "Benim kimseyle müşavereye ihtiyacım yok" diyemez.

Kendileriyle meşveret yapılacak kişilerin de kuvvetli görüş sahibi olmaları gerektiğini vurgulayan Vezir, herkesin bir ihtisas sahası olduğunu, bir kişinin çok iyi bildiği bir işi, diğerinin bilemeyebileceğini verdiği örnekle açıklar: "Pek çok sefer yaparak dünyayı görmüş, zamanı acı ve tatlı anlarını yaşamış, başından türlü işler geçmiş bir adamla, hiç yolculuğa çıkmamış, vilayetler görmemiş yolculuk sıkıntısı çekmemiş adam aynı olamaz."²⁶⁷

²⁶⁶ Köymen, "Alparslan Devri Selçuklu Saray Teşkilatı", s. 60-61.

²⁶⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 112.

Hükümdarın bilginler, ihtiyarlar ve dostları ile meşveret etmesinin gerekliliğini savunan Nizâmü'l-Mülk, herkesin ve özellikle ihtisas sahiplerinin o konuda bildiklerini söyleyerek görüşlerini açıklamalarının, zıt fikirlerin ortaya konulmasının, doğrunun ortaya çıkması için gerekli olduğunu belirtmiştir. Meşveretsiz icraatta bulunan hükümdarlar bencil ve zayıf görüşlüdürler. Vezir, Melikşah'ın görüşü kuvvetli, işbilir, tedbirlerini alır bir kişi olduğunda övgüyle söz etmektedir.²⁶⁸

Nizâmü'l-Mülk ayrıca hükümdara, din âlimlerine saygı göstermesini, onları haftada bir veya iki defa sarayına davet etmesini tavsiye etmiştir. Hükümdar, onlardan Allah'ın emirlerini, Kuran'ın tefsiri ile Hadis-i Nebevileri, geçmiş peygamber ve hükümdarların kıssalarını dinlemelidir. Ayrıca hükümdar âlimlere huzurunda münazara yaptırmalı, anlamadığın hususları, konu açıklığa kavuşuncaya kadar tekrar tekrar sormalıdır. O bu meclislerin faydaları üzerinde de durmaktadır. Din ve dünya işlerinin yolu, alınacak doğru tedbirler, hükümdar tarafından bilindiği için, hiçbir dinsiz ve bidat ehli onu doğru yoldan ayıramaz. Kesin görüşlü olup, adalet ve cezada isabetli kararları artar, memleketindeki boş şeylerle uğraşma ve bidatler ortadan kalkar. Doğru kişiler güçlenerek, bozguncular yok olurlar. Dünyada iyi olarak anılıp, ahirette kurtuluş bulur. Hükümdarlarını örnek alan halk da, daha çok ilim yolunda çalışırlar. Hükümdara karşı irşat vazifelerini yerine getirdikleri için âlimlere, devlet hazinesinden nafakalarını temin edecek kadar yardım yapılmalıdır.

269

²⁶⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 112–113.

²⁶⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 75–76.

2.1.2.4. Sarayda Rehineler Bulundurma

Tâbi hükümdarların, metbû hükümdarın sarayında oğullarında veya kardeşlerinden birini rehine olarak bulundurması çok eskiden beri tatbik edilen bir kaideydi. Ve tâbi olduğu hükümdar adına hutbe okutmak, para bastırmak, vergi vermek gibi belli başlı tâbilik şartlarından biriydi.²⁷⁰

Nizâmü'l-Mülk, eserinde sarayda rehine bulundurmak ile ilgili bilgiler vermektedir. Emirlerin oğlu veya kardeşi sarayda ikamet ederse, hiçbir tâbi hükümdar sultana isyan edemezdi. Arap, Kürt, Deylemliler ve Anadolu lularından sarayda alıkonulacakların sayısı hiçbir zaman beş yüzden aşağı düşmemeliydi. Rehineler bir yıl sarayda bulundurulduktan sonra, gönülleri alınarak, memleketlerine gönderilmeliydiler.

Nizâmü'l-Mülk'e göre Deylemliler, Dağlılar ve Taberistanlılardan beş yüz kişi sarayda tutulursa, saray işbilen adamlardan mahrum kalmayacaktır.²⁷¹

2.1.2.5. Elçi Tayin ve Kabulü

Elçilik müessesesi, insanoğlunun, en büyük eseri olana devleti kurmasından beri mevcuttur. Devletler tarih boyunca ilişkilerini karşılıklı gönderdikleri elçiler vasıtasıyla düzenlemişlerdir. Peygamberler de Allah'ın elçileridirler.²⁷²

Nizâmü'l-Mülk elçilik kurumunun önemine binaen, Siyasetnâme'de bir faslı elçilerin hal, hareket ve işlerinin düzenlenmesine ayırmıştır. Bu göreve seçilecek kişilerde bulunması gereken vasıfları şöyle açıklamıştır: Bir elçi hükümdara iyi hizmet etmeli, söyleyeceği sözlerden sakınmamalı, çok seyahat etmiş olmalıdır. Her konuda bilgili, Kuran hafızı, ileri görüşlü ve iyi görüşlü olmalıdır. Yaşlı ve bilgin

²⁷⁰ Köymen, "Alparslan Devri Selçuklu Saray Teşkilatı", s. 73.

²⁷¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 123.

²⁷² Köymen, "Alparslan Devri Selçuklu Saray Teşkilatı", s. 74.

olursa çok daha iyi olur. Hükümdar eğer kendi nedimine görevlendirilse bu işinin olacağına güveni daha fazla olur. Elçi cesur, mert, silahşor olup iyi ata binerse ve savaşçı niteliğine sahip olursa çok daha iyi olur. Böylece elçi olarak gittiği hükümdara ülkesinin hükümdarının bütün adamlarını kendisi gibi olduğunu göstermiş olur. Seyyid veya Şerif (Peygamber soyundan) olması durumunda, şeref ve soyuna hürmeten kendisine kötülük yapılmaz.

Hükümdarın akıllı ve iyi huylu olduğunun delili gönderdiği elçi olduğu için, sıralanan üstün niteliklere sahip kişileri görevlendirmelidir. Sarhoş, şakacı, kumarbaz, çok konuşan ve kimse tarafından bilinmeyen kişiler, elçi olarak vazifelenmemeliydiler.²⁷³

Vezir, elçilerin geliş ve gidişlerini haber vermek için kimsenin sorumluluk duymadığından şikâyetle, onların varlığından ancak saraya geldiklerinde haberdar olduklarını, bu durumun kendileri açısından kötü bir intiba olduğunu belirtmiştir. Sınırlarda bulunan memurlar, bir atlı göndererek, kimin geldiğini, maiyetinden ne kadar atlı, ne kadar yaya bulunduğunu ve elçinin kıyafetlerinin nasıl olduğunun bildirerek güvenilir bir adamı, onları şehre ulaştırıncaya kadar kılavuz olarak görevlendirmeliydiler. Bir başka memurda onlara kılavuzluk etmeli, kabile böylece saraya kadar memurlar refakatinde gelmeliydi. Elçiler, imar görmüş şehirlerden geçirilmeli ve buralarda konakladıkları zaman iyi muamele görmelidirler. Dönüşlerinde de uygulama aynı derecede özenli olmalıdır. Çünkü elçiye yapılacak iyi ya da kötü muamele, onu göndermiş olan hükümdara yapılmış sayılırdı.

²⁷³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 119.

Savaş zamanında bile gidip gelen elçilerin, getirip götürdükleri haberler dolayısıyla gönülleri incitilmemiş, kendilerine gösterilmesi gereken saygı geleneği sürdürülmüş, hoşla gitmeyecek bir muamele yapılmamıştır.

Hükümdarların birbirlerine elçi göndermelerinin sebebinin sadece haber ve mektup iletmek olmadığını vurgulayan Nizâmü'l-Mülk, bunun dışında da pek çok maksat güdüldüğünü açıklamaktadır. Elçiler, gittikleri ülkelerin yollarını, iç kısımlarda akarsuların durumunu, asker sevkinin elverişli olup olmadığını, otlakların nerede bulunduğunu bildirirler. Hangi ülkeden dönmüşlerse o ülkenin asker sayısını, silahlarını, hükümdar meclisini ve sofrasının nasıl olduğunu araştırırlar. Bunun dışında, sarayın düzeni, adetleri, hükümdarın cevvana, ava düşkünlüğü, iyi huylu olup olmadığı, cömertlik, çalışkanlık, uyanıklık ve iş yapma durumunun nasıl olduğunu, zalim mi adil mi, genç mi ihtiyar mı, şehirleri imar görmüş mü viran mı, asker kendisinden memnun mu değil mi, halkı zengin mi fakir mi, cömert mi cimri mi, veziri dirayetli mi, dini kaidelere göre mi yaşıyor, kumandanları tecrübeli mi, nedimleri zarif ve liyakatli kişiler mi, içkilerden neyi sever, neden nefret eder, muhabbetli ve güzel huylu mudur, çalışma kaidelerine riayet ediyor mu, müşfik ve iyiliksever mi, gaflette mi, uyanık mı, şakaya mı, kölelere mi, yoksa kadınlara mı düşkündür gibi bilgileri elde etmeye çalışırlar.

Elçilerin bütün bu bilgileri öğrenmek istemelerinin sebebinin Nizâmü'l-Mülk açıkça belirtmektedir. Hükümdar elçileri vasıtasıyla edindiği bilgilerle, rakip hükümdarı ele geçirmeye, ona muhalefet etmeye ya da onun bir iş karşısında nasıl tedbir alacağını kestirmeye çalışırlar yahut onun kusurlarını, uygun olmayan davranışlarını araştırarak açığını yakalamak isterlerdi.

Vezir, Alparslan zamanında başından geçen bir olayı aktararak elçilerin görevleri hakkında açık fikirler vermektedir:

“...Allah nurunu devamlı kılsın, Sultan-ı Şehid kendi mezhebi üzerinde o kadar sağlam ve doğru idi ki, ‘Eğer vezirim Şafiî mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli siyasetçi ve daha heybetli olurdu’ dediğini defalarca duydum. Kendi mezhebinde pek ciddi olması sebebiyle, Şafiî mezhebinde olmayı bir kusur saydığından devamlı endişe edip, korkuyordum.

Ancak tesadüfen Semerkant hanı Şemsu’l-Mülk Nasr b. İbrahim, itaat etmediğinden orduyu toplayıp, kendisine bir elçi gönderdi. Bendeniz de, Sultan-ı Şehid’den evvel, elçisiyle olup biteni bildirmesi için Danişmend Eşter’i gönderdim. Sultan’ın elçisi gelip mektupla haberler gelirdi. Han, Sultan’ın elçisiyle birlikte kendi elçisini de gönderdi. Âdet olduğu üzere elçiler zamanlı zamansız vezirin huzuruna çıkabilir, arzu ve isteklerini Sultan’a ulaştırmak üzere ona söyleyerek Sultan’la yüz yüze konuşulamayacak konuları vezire bildirirler. Bendeniz evimde yakınlarımla oturmuş satranç oynuyordum; satrancın bir bölümünün bittiği bir sırada, ondan emaneten aldığım yüzüğü sol elimin parmağına bol geldiği için sağ elime takmıştım. Semerkant Hanı’nın elçisinin kapıda olduğunu söylediler. Satrancı kaldırıp onu getirmelerini söyledim.

Elçi içeri girdi ve oturdu, bendenize gerekeni söylüyordu. Ben de o yüzüğü parmağımda durmadan döndürüyordum. Bir ara elçinin, gözleri ile yüzüğü takip ettiğini fark ettim. Sözlerini tamamlayınca da kalkıp gitti. Sultan, hanın elçisinin geri gönderilmesini, cevapları ulaştırmak için bir elçi yollanmasını emretti; bendeniz de, zeki bir insan olan Danişmend Eşter’i Sultan’ın elçisi ile yolladım. Elçiler Semerkant’a ulaşır, Şemsu’l-Mülk’ün karşısına çıkınca, Şemsu’l-Mülk kendi

elçisinden Sultan Alparslan'ı nasıl bulduğunu, yüzünü ve işini nasıl gördüğünü, askerinin ne kadar olduğunu, silah ve ziynetlerinin ne durumda bulunduğunu, sarayının, kabul salonunun ve divanının tertibinin nasıl olduğunu, memleketteki kanunlarının ne derece müessir olduğunu sordu.

Elçi: “Efendim, görünüşünde, güzellik, erkeklik, siyaset, heybet, ferman ve padişahlığında hiç eksiklik yok. Askerinin sayısını Allah bilir. Onların silah, ziynet ve giyim- kuşamları hiç bir askerle kabil-i kıyas değildir. Onların sarayları, kabul salonları ve divanları çok iyidir. Memleketlerinde utanılacak bir taraf yok. Ancak vezirinin bir kusuru var” dedi.

Şemsu'l-Mülk, “Ne kusuru var?” diye sordu.

Elçi: “Bir gün ikindi namazını kıldıktan sonra görüşmek üzere çadırına gittim. Sağ elinin parmağında bir yüzük vardı; benimle konuşurken hiç durmadan yüzüğü çevirirken gördüm” dedi. Danişmend Eşter, Şemsu'l-Mülk'ün huzurunda benim hakkımda böyle bir konuşma olduğunu bilmem gerektiğini, bunun için Sultan'ın korkusundan, çok üzüldüğünü yazdı. Onun Şafî mezhebinden utandığını ve her zaman bana dert yandığını bildiğimden “Maveraünnehirlilerin Semerkant sultanının huzurunda vezirine Rafızî dedikleri kulağına ulaşırsa, benim canıma hemen kıyar” diye düşündüm. Hiç suçum olmadığı halde, isteksizce bu sözün Sultan'ın kulağına gitmemesi için 30.000 dinar harcadım.”²⁷⁴

Nizâmü'l-Mülk'ün başından geçen bu olay, elçilere sınırdan itibaren nasıl davranıldığını, elçilerin nelere dikkat ettiklerini, onların gönderen hükümdarların toplanan bilgileri gerektiği zaman nasıl kullandıklarını göstermektedir. Ayrıca

²⁷⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 117–119.

devletin zayıf taraflarını göstermemek için ne gibi tedbirler alındığının da bir örneğidir.²⁷⁵

Hükümdarın ihtişamının ortaya konulması için, elçilerin huzura kabullerinde kullanılmak üzere, özel olarak yirmi takım silah yaptırılmalıdır. Ülkenin dört bir yanından seçilen iyi görünüşlü yirmi köle, güzel elbiseler giyerek, özel silahları kuşanırlar ve hükümdar tahtının çevresinde ayakta selam vaziyetinden dururlardı. Nizâmü'l-Mülk, ülkenin silah, cephane, insanlık, ileri görüşlülük, yücelik, toprak ve saltanatının büyüklüğünün gösterilmesi için böyle bir merasim yapılmasını tavsiye etmektedir.²⁷⁶

2.2. NİZÂMÜ'L-MÜLK ZAMANINDA BÜYÜK DİVANIN YAPISI

Nizâmü'l-Mülk'ün divanın yapısıyla ilişkin düzenlemelerini direk olarak tespit edemesek de, onun etkisi söz konusudur. Selçuklu Devleti saray teşkilatından sonra, başşehrin ikinci büyük organı olan divan, diğer bütün idari yapılar gibi, onun zamanında en düzgün şeklini almıştır. Bütün memleket işleri divan tarafından yürütülmüştür.²⁷⁷

Büyük Selçuklularda hükümet merkezindeki veya hükümdarın bulunduğu yerlerde genel devlet işlerini düzenlemek için kurulmuş olan divanlara *Divân-ı Sultan*"²⁷⁸, *Büyük Divan*, *Divân-ı Âlâ* veya *Divân-ı Saltanat* denilirdi. İlk zamanlarda saltanat divanına, sultan bizzat başkanlık etmişse de divan genelde *Divân-ı Devlet* denilen vezir başkanlığında toplanmaktaydı.

²⁷⁵ Köymen, "Alparslan Devri Selçuklu Saray Teşkilatı", s. 80.

²⁷⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 115.

²⁷⁷ Uluçay, *A.g.e.*, s. 264.

²⁷⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 39.

İlk Selçuklu divanı 1036 yılında Nişâbur'da Tuğrul Bey'in başkanlığında toplanmıştır. Tuğrul Bey, Horasan valilerinin uygulamalarını esas alarak haftada iki kez divana başkanlık etmiştir.²⁷⁹

Selçuklularda divan her gün toplanırdı. Saltanat divanında memleket işleri görüşülür, barış ve savaş kararları verilir, halkın davalarına bakılırdı. Hükümdarın verdiği emirler bile divanda üzerinde görüşülüp tartışıldıktan sonra karara bağlanırdı. Başkanın sağına ve soluna Münşîler (divan kâtipleri) ve yabancı milletlere yazılacak mektupları çevirecek tercümanlar otururdu. Divan kararları, ilk zamanlarda Arapça, daha sonraları Farsça yazılmıştır.²⁸⁰

Büyük Divan'a vezirden başka, Sâhib-i Zimâm ve'l-İstîfa (Maliye vekili), Sahib-i Tuğra, Münşî, Müşrif (Umumî devlet müfettişi) ve Emîr-i Arzu'l-Ceyş (Milli savunma vekili) katılırdı.²⁸¹ Büyük Divan üyelerinin, kendi dairelerinde de birer divanı vardı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun hâkimiyet bölgelerindeki eyaletlerde, oradaki işlere bakmak için divanlar kurulmuştur. Kutalmışoğlu Süleyman Şah Anadolu'ya vali olarak gönderildiğinde Büyük Divan, onunla birlikte vezir ve devlet adamı göndermiştir ki bu durum Büyük Divan'ın Selçuklu İmparatorluğu üzerindeki yetkilerinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.²⁸² Süleyman Şah görev yerindeyken, kendi başkanlığında Büyük Divan'ı toplamıştır.²⁸³

²⁷⁹ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 40.

²⁸⁰ Uluçay, *A.g.e.*, s. 264.

²⁸¹ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 40.

²⁸² Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 40.

²⁸³ Alptekin, *A.g.md.*, c. VII, s. 196.

2.2.1. Büyük Divanı Oluşturan Divanlar

Bu bölümde, Nizâmü'l-Mülk zamanında en düzgün şekline kavuştuğu bilinen Büyük Divan üyelerinin, Vezir, Münşî, Müşrif, Tuğrâî ve Ârız'ın görevleri üzerinde durulacaktır.

2.2.1.1. Divân-ı Vezaret:

Bu divanın başkanı olan vezir aynı zamanda diğer dört divanın sorumluluğundaki işlerden de mesuldü. Selçuklularda vezir bir taneydi ve ona *Sâhip*, *Sâhib-i Divân* ve *Hâce-i Buzurg* da denirdi. Vezirlik alametleri sarık(destar) ile divanda önünde duran altın divit idi. Diviti korumakla görevli Devetdâr, aynı zamanda vezirin gizli yazılarını da hazırlardı.²⁸⁴

Nizâmü'l-Mülk, vezir olacak kişinin Sünnî, iyi itikatlı, vezirlik için gerekli yeterliğe sahip ve padişaha bağlı olmasını tavsiye etmekteydi. Onun iyi itikattan kastettiği de Hanefî ve Şafiî mezhepleridir. Ayrıca vezir, vezir oğlu olursa, bu daha iyi olacaktı. Erdeşî Babekân zamanından İran hükümdarlarının sonuncusu olan Zerdgird b. Şehryâr zamanına kadar vezirler, vezir soyundan gelirlerdi. İslam dini ortaya çıkıncaya kadar bu böyle devam etmişti.²⁸⁵

a) Vezirin Teşriî Yetkileri

Hükümdarın çıkardığı fermanlar ve şifahi emirler kanun hükmündedirler. Büyük Selçuklu vezirleri de nüfuzları ölçüsünde fermanlar çıkarmaktaydılar. Nizâmü'l-Mülk'ün fermanları geciktirilmeden yerine getirilmekteydi.²⁸⁶ Ferman konusuna *Siyasetnâme*'de bir fasıl ayıran Nizâmü'l-Mülk, bir şey ne kadar çok

²⁸⁴ Uluçay, *A.g.e.*, s. 264.

²⁸⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, (M. Altay Köymen Çevirisi), s. 126.

²⁸⁶ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 59.

olursa değerinin de o kadar az olacağından bahisle, saraydan çıkan fermanların çok mühim mevzularda olmasını, emredici bir dille yazılmalarını ve bunlara uymakta gevşeklik gösterenlerin Şiddetle cezalandırılmalarını verdiği örneklerle tavsiye etmektedir.²⁸⁷ Bu tavsiyeden de anlaŐıldıęı üzere saraydan zaman zaman gereksiz fermanlar çıkmakta ve onlara itaat etmekte gevşeklik gösterenler bulunabilmekteydi.

b) Vezirin İcraî Yetkileri

Vezirin icraî yetkilerinin başında devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Divan-ı l'ya başkanlık etmek bulunmaktaydı. Ayrıca memurların tayin ve azli de onun yetkisindeydi. Nizâmü'l-Mülk Bağdat Nizâmiyesi'ne kendi imzasını taşıyan menşur ve tevklerle tayinler yapmıştı, Fakih Eb Abdullah et-Taber'yi Bağdat Nizâmiyesi müderrisliğine Muharrem 483' te / Mart 1090'da tayin etmişti.²⁸⁸ Bağdat Şahneliğine, sonradan Basra mültezimi Yahudi asıllı İbn-i Allan'ın öldürülmesi olayına karıŐarak, kendisine hasım olan Gevherayin'i atamıŐtı. O, tâbi hükümdarların atamalarında da hiçbir vezirin sahip olamadığı yetkileri kullanmıştı.

Vezirler hazine gelirleriyle imar faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Nizâmü'l-Mülk, Şehirleri mamur hale getirip, imaretleri birbirine bağlamıştı. İmparatorluğun dört yanında köprüler, ribatlar, yollar ve belli merkezlerde medreseler inşa ettirmişti.

289

²⁸⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 88.

²⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.* c. IX, s. 631.

²⁸⁹ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 59; Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 46.

c) Vezirin Malî Yetkileri

Vezir devletin maliyesi hakkında geniş yetkilere sahipti. Gider bütçesini dilediği gibi düzenleyebilir, müsadere yoluna gidebilir, dilediği gibi maaş bağlayıp iktâ dağıtabilirdi.

Vezirin en önemli görevi hazineye gelir sağlamaktı. Bunun için çoğunlukla müsadere yöntemine başvurabiliyorlardı. Kündürî vezaretten azledildiğinde malına el konulmuştu. Alparslan ölünce, onun kız kardeşi Gevher Hatun'un malı Nizâmü'l-Mülk tarafında müsadere edilmişti. Nâvekiyye Türkmenlerinden yardım isteyen Gevher Hatun'un öldürülmesi gerektiğini, aksi takdirde çok problem yaşayabileceklerini Melikşah'a anlatan Vezir, istediği izni alınca onu 467/1074–1075'te öldürttü.²⁹⁰

Hazine kazancının bir bölümü, ülke için yapılan zorunlu harcamaların yanı sıra, hayır işleri için de kullanılıyordu. Nizâmü'l-Mülk hazinenin malını çoğalttıktan sonra buradan, ilim ehline ve ihtiyaç sahiplerine maaş bağlamıştı. Melikşah zamanının sonuna doğru bu şekilde, on iki bin kişi maaş alıyordu.²⁹¹ Ancak o, maaş ve unvan konusunda Eş'arîlere öncelik tanıyordu. Mağrib'den onu ziyaret etmek için gelen Eş'arî Şerif Ebû'l-Kasım el-Bekrî, vezir tarafından hürmetle karşılanmıştı. Şerif'i Bağdat'a yollayan Nizâmü'l-Mülk, ona tahsisat bağlamış ve *âlimüs-sünne* lakabını vermişti.²⁹²

Nizâmü'l-Mülk'ün her yıl, fakihler kariler ve sufilere dağıttığı üç yüz bin dinar, Tâcü'l-Mülk tarafından onun aleyhinde kullanılarak, Melikşah'a şikâyet yollu anlatılmış ve bu para ile İstanbul'u fethedebilecek bir ordu teçhiz edilebileceği

²⁹⁰ Taneri, *A.g.mak.*, s. 108.

²⁹¹ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 60; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi(Alparslan ve Zamanı)*, c. III, s. 177.

²⁹² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. IX, s. 131; Aydın Taneri, *A.g.mak.*, s. 109.

söylenmişti. Sultan Nizâmü'l-Mülk'e bu meseleyi sorduğunda o cevap olarak: “ey Sultanülalem! Ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez, sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin! Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil sen o Tanrının dinini ilâya çalışan, onun aziz kitabını hamil bulunanlara yılda üç yüz bin dinar sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarfediyorsun; hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi ta arşa kadar gider ve Tanrıya vasıl olmak için ona hiçbir şey mani olamaz.” dedi. Sultan bu sözlerden çok etkilenerek, ona istediği gibi davranma yetkisini verdi.²⁹³

Vezerin maliyeyle ilgili bir diğer görevi de tahsisat ve maaşların miktarını ve ödeme şeklini tespit etmektir. Nizâmü'l-Mülk devlet gelirlerinin artırılması amacıyla ordu mensupları arasında toprakları paylaştırmıştı. İktâ sistemini açıklarken üzerinde duracağımız üzere onun bu konuyla ilgili tasarruflarından birisi de, askerden birine bağlanan senelik bin dinarın yarısının Anadolu'daki bir kasabanın bütçesinden, diğer yarısının da Horasan'daki bir kasabadan alınmasıydı. Daha önce de değindiğimiz gibi, Melikşah bir keresinde Ceyhun nehrini geçerken, gemicilerinin paraları Vezir tarafından Antakya'ya havale edilmişti. Sultan bunun sebepini sorunca o, hükümdarının nüfuzunun genişliğini göstermek için böyle davrandığını söylemişti.²⁹⁴

²⁹³ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 46.

²⁹⁴ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 48.

Bu uygulamalardan, kurulan sistemin çok düzenli işlediğini, kimsenin maaş ve alacağıın geri bırakılmadığını anlayabiliyoruz.

Vezirlik makamı, iktâ ve ihsan talep edenlerin başvurduğu bir makamdı. Kavurd-Melikşah çekişmesinde zafer kazanan Melikşah'ın askerleri, şımarıkça bir tavırla vezire başvurmuşlar ve ondan nân-pare ve arpalık istemişler, talepleri yerine getirilmezse Kavurd Bey'in tarafına geçme tehdidinde bulunmuşlardı.²⁹⁵

d) Vezirin Kazaî Yetkileri

Selçuklu hükümdarları haftada iki gün halkın şikâyetlerini dinlerlerdi. Böylece adaletin sağlanması hususu geciktirmemiş ve halkın güvenini kazanmış olurlardı. Bunun dışında vezirler de, kendilerine gelen şikâyetler konusunda, gerekli tahkikat ve takibatı yaparlar ve karar verebilirlerdi. Nizâmü'l-Mülk Kur'an ve sünnete göre hüküm verirdi. Halk onun verdiği hükümlerin doğruluk ve isabetine inanıyordu. O, oğlu Fahrü'l-Mülk'e "Sarayının kapısını zulme uğramış olanlara aç. Haftada bu iş ile bir gün olsun meşgul ol. Başka bir iş yapma. Bunu yaparken temkinli hareket et..."²⁹⁶ şeklinde verdiği öğütle, adalet dağıtmanın önemine işaret etmişti.

e) Vezirin Askerî Yetkileri

Vezirlik sembollerinden biri olan kılıç, askeri yetkileri temsil eder ve sultan tarafından vezire verilirdi. Vezirler seferlere katılıp, ordulara komuta ederlerdi.²⁹⁷ Nizâmü'l-Mülk, Alparslan'ın Malazgirt Savaşı haricindeki bütün

²⁹⁵ Râvendî, *A.g.e.*, c.I, s. 1254-125.

²⁹⁶ Taneri, *A.g.mak.*, s. 121-122.

²⁹⁷ Taneri, *A.g.mak.*, s. 124.

seferlerine katılmıştı. Melikşah'la birlikte, taht üzerinde hak iddia eden Kavurd'a karşı bir savaş yapmış ve onu bozguna uğratmışlardı.

Ordu meseleleriyle ilgili söz sahibi olan vezirler, bu konuda sultana tavsiyelerde de bulunabiliyorlardı. Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâmesinde*, Melikşah'a bazı kişilerin dört yüz bin olan asker sayısını indirmesi hususunda tavsiye verdiklerinden, böylece hazinenin yükünün azalacağını savunduklarından bahsederek; güvenliğin her şeyden önemli olduğunu, ülke ve saltanatı korumanın yolunun ordudan geçtiğini, asker sayısını azaltarak maliyeyi güçlendirmeyi teklif eden kişinin ülke ve saltanat düşmanı olduğunu savunmuştur. O, aksine dört yüz bin olan asker sayısının sekiz yüz bine çıkarılmasını teklif etmiştir.²⁹⁸

H. 473 / 1081'de Melikşah Rey'e gitmiş ve orduyu teftiş etmişti. Sultan hallerini beğenmediği yedi bin kişiyi ordudan kovmaya karar vermişti. Bunun üzerine Vezir, Sultan'a, bunların, sanat sahibi olmadıklarını, askerlikten çıkarıldıkları takdirde, içlerinden birini sultan nasbedip, işte sultan budur diyebileceklerini; o takdirde bunlarla uğraşmaya mecbur kalacaklarını, onlara sarfettiklerinin birkaç mislini sarfetmeğe mecbur kalacaklarını açıklamaya çalıştı. Ancak Sultan Vezir'inin tavsiyesini dinlemedi. Bir müddet sonra Vezir'in dedikleri aynen çıktı. Ordudan kovulanlar Melikşah'ın kardeşi Tekiş'e katıldılar ve o da isyan etti.²⁹⁹

f) Vezirin Sorumluluğu

Sultandan sonra devletin en önemli yöneticisi olan vezir, çok geniş bir yetki alanına sahipti. Ancak işleri yürütürken, sultanın emir ve talimatlarına uymak

²⁹⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 190–191.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 128.

durumundaydı. Hükümdar gerekli gördüğünde, tasarruflarından veziri sorguya çekebilirdi. Melikşah sülilere her sene üç yüz bin dinar dağıtan Nizâmü'l-Mülk'ten bunun açıklamasını istemişti.³⁰⁰ Genelde Nizâmü'l-Mülk de sultanın doğru ya da yanlış her sözünün tasdik edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Sultan Alparslan'dan da çok korkuyordu. Elçi tayin ve kabulü konusunda da değindiğimiz gibi, Karahanlı hükümdarının Selçuklu Devletine gönderdiği elçinin, dönüşte hükümdarına Nizâmü'l-Mülk hakkında Rafizî olduğu yolunda söylediği sözlerin, Sultan tarafından duyulmasından çok korkmuş ve bu suçlamanın yayılmaması için çok büyük harcamalar yapmıştı.³⁰¹

Nizâmü'l-Mülk'ün Alparslan'dan çekinmesi, Sultanın otoritesinin gücünden kaynaklanabileceği gibi, Vezir'in görevinde henüz olgunluk çağına gelmemiş olmasından da doğmuş olabilir. Melikşah'ın küçük yaşlarından itibaren, atabeylik görevi gereği birlikteydiler. O da kendisine baba diye hitap ediyordu. Bu ilişkinin de tesiriyle, Nizâmü'l-Mülk'ün Melikşah'a vezirlik ettiği dönemde tasarruflarında daha serbest olduğunu görmekteyiz. Ancak Sultan, onun imparatorlukta gizli sultan olduğunu hissedince, "Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim naibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde nâiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın..."³⁰² şeklinde başlayan ve sert ifadeler içeren mektubu göndermişti. Ancak Vezir de onun hükümdarlığının bekasının kendisine bağlı olduğunu hatırlatan bir cevap vermişti. Her şeye rağmen hükümet vezirle eşdeğer anlamdaydı. Özellikle Alparslan döneminde diğer divan üyelerinin görevleri vezirin emirlerini yerine getirmekten ibaretti.³⁰³ Ancak

³⁰⁰ Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 46.

³⁰¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 117-119.

³⁰² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 161.

³⁰³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı)*, c. III, s. 178.

Melikşah döneminde Nizâmü'l-Mülk'ün iktidarını sağlamlaştırmak için, iki divan üyesiyle yakınlık kurduğunu görmekteyiz. Bunlardan birisi, Divân-ı İnşâ ve Tuğra sahibi Kemalü'd-Devle Ebû'r-Radî Fazlullah b. Muhammed, diğeriye Divân-ı Zimam ve'l-İstifâ sahibi Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur b. Muhammed'di. Ancak Kemalü'd-Devle, Nizâmü'l-Mülk'e karşı nüfuz mücadelesine girişen oğlu Ebû'l-Mehâsin yüzünden gözden düşmüştü.³⁰⁴

Vezaleti ele geçirmek isteyen Tâcü'l-Mülk de divanın iki üyesini safına çekmeyi başarmıştı. Kendisi Sultan tarafından Tuğra ve İnşâ divanına tayin edilmişti. Vezire karşı açıkça düşmanlığını göstermeden, Sultan'ın güvenini kazanmaya çalışıyordu. Bu girişimleri sırasında yanında Müstevfi Mecdü'l-Mülk ve Sahib-i Divan-ı Arz Sedidü'l-Mülk bulunuyordu. Nizâmü'l-Mülk, kendisine karşı olan bu cephenin faaliyetlerinden haberdardı, ancak buna önem vermedi. Sonunda Sultan'ın gözünden düştü ve bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürüldü.³⁰⁵

2.2.1.2. Divân-ı İstîfa

Büyük Divan'da vezirden sonra gelen en önemli aza olan Müstevfi³⁰⁶, devletin maliye bakanı konumundaydı. İstîfa Divanı veya diğer adlarıyla Divânü'z-Zimâm ve'l-İstifâ, Divân-ı İstîfa-yı Memâlik³⁰⁷ Selçuklu Devleti'nin mali işleriyle ilgilenirdi. Halkın durumunu iyileştirmeye çalışan, onlardan haksız vergi alınmaması için büyük itina gösteren, yükümlülük ve hakları belirleyen Müstevfi, yeni vergiler koyamazdı. Yapılan şikâyetleri sonuçlandırmak onun

³⁰⁴ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 60-61.

³⁰⁵ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamanı)*c. III, s. 180-181.

³⁰⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 182.

³⁰⁷ Köymen, *A.g.e.*, s. 184.

sorumluluğundaydı. Bütçenin gelir ve gider defterlerini kontrol eder, memur maaşlarını öderdi. İktâları denetleyip, gerekli düzenlemeleri yapmak, Müstevfinin görevleri arasındaydı. Vergi toplanmasında olduğu gibi, devletin diğer gelirlerinin tahsil ve harcamasından sorumlu olan Müstevfi, aynı zamanda devlet bütçesinin açık vermemesi için gerekli tedbirleri alırdı. Vilayetlerde bulunan *Amîd ve Âmil* denilen vergi memurları bu divana bağlıydı. Amîd-i Horasan, Amîd-i Bağdat, Amîd-i Harezm³⁰⁸ gibi her eyalette bir Amîd bulunurdu.

Eyaletlerdeki mali teşkilat görevlileri, Müstevfiye bilgi vermek zorundaydılar. Maliye müfettişleri (*mutasarrıfân*) ve memurlar (*mutasaddiyân*) kendisine yazılı bilgi verirlerdi. Müstevfi görevini suiistimal edenleri cezalandırırdı.

309

Nizâmü'l-Mülk, Âmillerin görevlerini yaparken nelere dikkat etmeleri gerektiğini açıklamıştır. Buna göre, vergileri tatlı dille, iyi muameleyle toplamalıydılar. Vaktinden önce vergi toplayıp, halkın mallarını yarı fiyatına satarak, zor duruma düşmelerine sebep olmamalıydılar. Eğer tebaadan herhangi birisi hastalanırsa, hayvana ya da tohuma ihtiyacı olursa, ona yardım etmeleri tavsiye edilmeliydi.³¹⁰ Vergi memurları çok zengin olup, kendilerine özel kale yaptırmamalıydılar. Ayrıca halka doğru muamele yapıp, görev yerlerine iyi hizmet verebilmeleri için iki senede bir değiştirilmeleri uygundu.³¹¹ Hal ve hareketleri kontrol altında tutulmalı, durumları bilinmeliydi.³¹²

Müstevfilere bağlı *Nâib* adlı vekil ya da muavinler vardı. Müstevfilik makamı boşalacak olursa, onun yerine nâib, Müstevfi olurdu. Müstevfi Şerefü'l-

³⁰⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 182.

³⁰⁹ Aydın Taneri, "Divan", *DİA.*, İstanbul, 1994, c. IX., s. 383-384.

³¹⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 39.

³¹¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 57.

³¹² Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 63.

Mülk'ün yerine onun nâibi maliyeci Mecdü'l-Mülk gelmişti. Bu iki şahıs, önemli kanunlarla devletin mali işlerini sıkı esaslara bağlamışlardı.³¹³

Nizâmü'l-Mülk İstifâ divanının sorumluluğunda olan hazinenin yapısı, gelir kaynakları ve buradan yapılan harcamalarla ilgili bilgiler vermektedir. Devlet hazinesi aslî hazine ile vergiler ve mallar hazinesi olarak ikiye ayrılıyordu. Kazançların çoğu aslî hazineye katılırdı. Zaruret olmadıkça aslî hazineden harcama yapılmazdı. Bu hazineden bir şekilde harcama yapılırsa borç olarak alınır, sonra yerine konurdu. Aniden paraya ihtiyaçları olursa, kafalarını onu bulmak için meşgul eder, o mühim meselede kusur edip, geri bırakmazlardı. Hazine daima doluydu.³¹⁴

Haraçlardan oluşan masraf hazinesini ise, divan kararıyla, vilayetlerden Âmiller tarafından toplanan haraç ve öşür gelirleri oluştururdu. Giderin gelirden çok olması durumunda masraf hazinesinden alınan para ile açık kapatılırdı.³¹⁵

Nizâmü'l-Mülk vilayet hesaplarının yazılarak, gelir ve giderin belirlenmesini tavsiye etmektedir. Böylece harcamalar düşünülerek yapılırdı. Giderlerin artırılması veya hazinenin zararlarının tespit edilmesi konularında sözcünün fikirleri alınmalıydı. Böylece bütçe hakkında gizli bir durum kalmamış olurdu.³¹⁶

2.2.1.3. Divân-ı Tuğrâ

Ferman, berat, menşur, mektup vb. yazışmaların başında hükümdar imzası yerine geçen tuğrayı çeken kimseye *Tuğrâî* denir. Bu divan Abbasi Devleti ile başlamıştır ve *Tevkîî Divanı* denilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde Tuğrâ Divanı

³¹³ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 42.

³¹⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 266.

³¹⁵ Uluçay, *A.g.e.*, s. 265.

³¹⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 271.

adı verilen bu divanın görevi³¹⁷ Selçuklu Sultanı'nın eyaletlerle ve diğer devletlerle haberleşmesini yapmak, hükümdar tuğrasını taşıyan araziye ve tayinlere ait vesikaları vermektir.³¹⁸ Büyük divandan gelen kararların yazıldığı bu divanın³¹⁹ başkanı olan Tuğrâ'nın bir vazifesi de sultan ava çıktığında ona eşlik etmektir. Vezir devlet işleriyle meşgul olduğu için sultanla birlikte ava çıkmadığından, Tuğrâ avda vezire vekâlet ederdi.³²⁰ Tuğrâ'ların çok iyi Farsça ve Arapça bilmeleri gerekirdi. Fermanların başına tuğra olarak ok ve yay çekerlerdi.³²¹

Selçuklu Devleti'nin ilk zamanlarından beri mevcut olan Tuğrâ ve İnşâ divanı iki ayrı daireye ayrılmıştı. Bunlardan biri Tuğrâ, diğeri Divânü'r-Resâil ve-l-İnşâ'ydı. Bu ikincisinin amirine Münşî denilmiştir.³²²

2.2.1.4. Divân-ı İşrâf

Devletin askeri ve hukukî işleri hariç, mali ve idari konularda teftiş yetkisine sahip olan İşrâf divanının başkanına “İşrâf-ı Memâlik”, “Sâhib-i Divân-ı İşrâf-ı Memâlik”, ya da “İşrâfu'l-Memleke” veya “Müşrif” denilirdi. Müşriflerin başlıca görevleri şöyle sıralanabilir:

Devlete ait defterleri kontrol ederlerdi. Hazineye ait gelirleri ve vergi kaynaklarını tespit edip, devlet gelirlerinin artırılmasına çalışırlardı. Fakir ve zengin arasında fark gözetmeksizin vergi toplanmasına dikkat ederlerdi. Rüşvet

³¹⁷ Uluçay, *A.g.e.*, s. 265.

³¹⁸ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 43.

³¹⁹ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 301.

³²⁰ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 43.

³²¹ Uluçay, *A.g.e.*, s. 265.

³²² Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 43.

alınmamasına ve iltimas yapılmamasına özen gösterirlerdi. Devlete ait binaların gelir ve giderlerini inceleyip divandan yazılan yazılar üzerine nişan koyarlardı.³²³

Nizâmü'l-Mülk, Müşriflerin saraya girip çıkabilen ve kendilerine tam olarak güvenilebilecek kişiler olduğunu belirtmektedir. Bu kişiler kendilerinden bir şey istendiğinde hemen yerine getirebildiklerini söyleyerek, şehir ve kasabalara kendileri gibi güvenilir ve keskin zekâlı, haramdan sakınan, işleri tetkik edebilecek Nâibler göndermeliydiler. Nâibler gittikleri yer hakkında az çok bilgi sahibi olmalıydılar. Aylık ve ücretleri sebebiyle halka yük olmamaları için, maaşları devlet hazinesinden verilirdi. Böylece rüşvetin önüne geçilmiş olurdu.³²⁴

2.2.1.5. Divân-ı Arzu-l-Ceyş

Başkanına *Sâhib-i Divân-ı Arzu'l-Ceyş*, *Ârızu-l-Ceyş* veya *Ârız* denilirdi. Bu divan ordunun ihtiyaçlarını temin etmek, askerın maaşını zamanında vermek, ordunun yoklamasını yapmaktan sorumluydu. Orduyu teftişi yalnız Arız'ın sorumluluğunda değildi. Nizâmü'l-Mülk, Malazgirt Savaşı öncesinde, muhtemelen yanında *Ârızu'l-Ceyş* de varken, ordunun yoklamasını yapmış ve bir köle askerın halini beğenmediği için ordudan çıkarılmasını istemişti. Bu köle Gevherâyın tarafından Nizâmü'l-Mülk'e hediye edilmek istenmiş, Vezir onu küçümseyerek kabul etmemişti. Gevherâyın'ın köleyi övmesi üzerine Nizâmü'l-Mülk: “Belki de Bizans İmparatorunu esir alıp bize getirir.”³²⁵ diye cevap vermiş ve gerçekten de köle İmparatoru esir etmişti.

Ârız, ordunun ihtiyaçlarıyla uğraşırđı, askerlerin eğitim ve öğretimiyle ordu komutanlığı görevini “Sipehsalar”(bugünkü Genelkurmay Başkanlığı) yerine

³²³ Uluçay, *A.g.e.*, s.265; Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 44.

³²⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 79.

³²⁵ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c.VIII, s. 110 ; Hüseyinî, *A.g.e.*, s. 36.

getirirdi.³²⁶ İktâların idaresi de Divân-ı Arz'ın yetkisindeydi. Ancak bu divan iktâlara sahip olamaz ve onlarla ilgili müstakil kararlar alamazdı. İktâların miktarını bizzat sultan belirlerdi. Maaşlar da dâhil bütün aksaklıkları divana bildirmekle Ârız görevliydi.³²⁷

2.2.1.6. Divân-ı Berîd

Selçuklu Devleti'nde Büyük Divanı oluşturan divanların yanı sıra doğrudan sultana bağlı, Nizâmü'l-Mülk'ün varlığını kuvvetle tavsiye ettiği bir divan daha vardır. Bu divan Divân-ı Berâd, yani posta divanı olup başkanı olan Sâhib-i Berîd'i hükümdar bizzat seçerdi. Sâhib-i Berîd yeteri derecede maaş alırdı ve güvenilir kimselerden seçilirdi. Hükümdar bu divan aracılığıyla ülkenin dört bir yanından haberdar olurdu. Vilayetlerde Divân-ı Berîd'e bağlı Sahib-i Haber denilen memurlar vardı. Ülkenin her tarafından haber getirmeleri için yaya "Peyk"ler istihdam edilmişti. Peyklerin Nakib isminde tımar sahibi amirleri bulunmaktaydı.³²⁸

Nizâmü'l-Mülk, ordunun ve halkın durumundan haberdar olmak ve ne olup bittiğini az çok bilmek için hükümdarın haberci tayin etmesini tavsiye etmiştir. Böyle yapmazsa hata ve gaflete düşer, halka zulmetmiş olur. Memlekette fesat ve adaletsizliğin önüne geçebilmek ve zamanında önlem alabilmek için haberci gereklidir.

Cahiliye devrinde ve İslâm Devletleri'nde hükümdarların her şehirde habercileri vardı, iyi ve kötü bütün olayları bu haberciler ilgili yerlere bildirirlerdi. Bir kimse haksız yere ufacık bir şey, mesela bir tavuk veya bir torba saman alsa, uzaktaki hükümdarın haberi oluyordu. O da, olaylara zamanında müdahale

³²⁶ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 301; Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 44; Uluçay, *A.g.e.*, s. 266.

³²⁷ Aydın Taneri, *A.g.md.*, s. 384.

³²⁸ Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 44-45.

edebildiği için, halk hükümdarın iş başında olduğunu anlardı. Ancak bu iş çok nazik bir görev olduğu için, Nizâmü'l-Mülk haberci seçilecek kişilerin elinden, aklından ve kaleminden kimsenin şüphe etmeyeceği kişiler olmasını tavsiye etmektedir. Memleketin düzeni için çalışacaklarından, kendi çıkarlarını düşünen kimseler olmamalıdır. Aylıkları hazine tarafından karşılanacak olan bu habercilerin kim oldukları, ne yaptıkları ve çıkan olaylar yalnız hükümdar tarafından bilinmelidir.³²⁹

Haber alma ve suçu önleme memurlarını tayin eden hükümdarın adaletinden, ileriye görerek tedbir almasından ve uyanıklığından dolayı ülkenin mamur olacağını belirten Vezir, haberci tayinini faydasını, Irak'ı fetheden Gazneli Mahmud'un habercileri sayesinde hırsızlıkların, yolsuzlukların önüne geçtiğini anlatarak ortaya koymuştur.

Alparslan kendisine bir haber alma teşkilatı kurması tavsiye edildiğinde, muhbirlerin dostu düşman, düşmanı da dost gibi göstereceğini söyleyerek kabul etmemişti.³³⁰ O, ihbar mektuplarına ve dedikodulara göre hareket etmezdi. Vezir'i hakkında kendisine gelen bir ihbar mektubuyla ilgili tutumu da bunun bir göstergesidir: Bir jurnalci, Nizâmü'l-Mülk'ün aleyhinde bir mektup yazmış, ne kadar malı olduğundan ve ne gibi vergiler aldığından bahsetmişti. Mektup, Sultan'ın namaz kıldığı yere konulmuştu. Alparslan, onu okudu, Vezir'ine verip; “Bu mektubu al, eğer bunu yazarların yazdıkları doğruysa ahlakını güzelleştir, durumunu düzelt; eğer yalan söylüyorlarsa onların hatalarını bağışla ve onları öyle mühim işlerle meşgul et ki insanları aldatmağa vakit bulamasınlar.” dedi.³³¹ İlk başlarda ihmal edilmiş gibi görülen bu teşkilatın varlığı, devletin uç bölgelerdeki

³²⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 80–81.

³³⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 86–87.

³³¹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 113.

gelişmelerden kısa zamanda haberdar olmasına bakılacak olursa kesinlik kazanmaktadır.³³²

2.2.1.7. Divân-ı Mezâlim:

Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme'de adalet meselesi üzerinde önemle durmakta, sultan'ın haftanın iki günü adalet divanı kurup, zalimlerden mazlumların haklarını almasını, suçlulara ceza vermesini tavsiye etmiştir. Böylece zalimler hükümdarın kendilerine vereceği cezadan korkarlar ve zulüm yapıp, milletin malına el uzatmaktan çekinirlerdi.³³³ Adalet isteyenlerin sayısını azaltmak için, şehir ve kasabaların ihtiyaçları reaya tarafından tespit edilerek, bir kâğıda yazılmalıydı. Seçilecek beş kişi bu istekleri saraya ulaştırmalı, gerekli cevabı alarak hemen dönmeliydiler.³³⁴ Nizâmü'l-Mülk'ün hassasiyetle sağlanmasını istediği adalet işlerine Büyük Selçuklu Devleti'nde şer'i ve örfî davalara bakan iki müessese bakmaktaydı. Şer'i mahkemelerin başı Bağdat'ta bulunan "Kâdi'l-Kudat" idi.

Divân-ı Mezâlim'in başkanı olan "Emîr-i Dâd" veya "Emîr-i Bâr"³³⁵ ise şer'i davalar dışındaki işlere, idarecilerle halk arasındaki davalara, devletin emirlerine ve kanunlarına uymayıp, siyasi suç işleyip düzeni bozanların davalarına bakardı. Emîr-i Dâd, divan üyesi olmadığı için çok geniş yetkilere sahipti. Veziri, divan üyelerini gerektiği zaman yakalayıp hapsedmek yetkileri içerisindeydi. Taşradaki davalara Emîr-i Dâd tarafından tayin edilen görevliler bakardı.³³⁶

³³² Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 301.

³³³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 30.

³³⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 268.

³³⁵ Hakkı Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 44.

³³⁶ M. Çağatay Uluçay, *A.g.e.*, s. 266–267.

2.3.ASKERİ İKTÂ SİSTEMİYLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ

2.3.1.İktâ Sisteminin Mahiyeti

Türk-İslam gelenekleri üzerine kurulan Büyük Selçuklu Devleti, kendinden önceki İslam devletlerinden farklı olarak, kölelere ve ücretli askerlere dayalı bir ordu sisteminin, imparatorluğun büyük gayeleri için yetersiz olduğu anlayışını benimsemişti. Bununla birlikte idaresi altında bulunan bütün ülkeleri eski Türk askeri esaslarına göre teşkilatlandırmış ve askeri iktâları oluşturarak, askerlik ve toprak idaresinde bir gelişme kaydetmişti.³³⁷ Melikşah'ın hükümdarlığının ikinci yılından (H. 466'dan /1073'ten)³³⁸ itibaren uygulanan askeri iktâ sistemi on beşinci yılından sonra tüm ülkede yaygınlaşmıştı. Nizâmü'l-Mülk, Büveyhîler tarafından değiştirilen bu yöntemi daha sistemli bir yapıya oturtmuştu.³³⁹ Belirsizliğin hüküm sürdüğü, tahsilâtın tam olarak yapılamadığı ülkede, onunla birlikte topraklar askerler arasında dağıtıldığı için üretimde büyük bir artış meydana gelmişti.³⁴⁰

Siyasetnâme'de Nizâmü'l-Mülk, önceki uygulâmalardan da bahsetmektedir. Buna göre eskiden hükümdarlar kimseye iktâ vermiyorlardı. Her bir askere, mevkiine göre senede dört defa ihtiyaçları oranında, hazineden mal öderlerdi. Böylece sürekli yiyecek ve giyecekleri bulunur ve önemli zamanlarda hizmete hazır olurlardı. Âmiller vergileri toplayıp hazineye gönderirlerdi.³⁴¹ Ancak Samanîler ve Gazneliler'de hükümdar ailesine, büyüklere ve emirlere iktâlar verilmekteydi.³⁴²

³³⁷ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s. 69.

³³⁸ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 513.

³³⁹ Sadi S. Kucur, "İktâ", *DİA.*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 47.

³⁴⁰ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 59.

³⁴¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 121.

³⁴² Köprülü, *A.g.e.*, s. 222.

Nizâmü'l-Mülk, eskiden beri bilinen ve uygulanan iktâ sistemini dönemin şartlarına göre yeniden düzenlemişti. Böylece kendinden sonra gelen Türk- İslam Devletleri'ne de örnek olmuştu.

2.3.2. Büyük Selçuklu Devleti'nde Uygulanma Nedenleri

Nizâmü'l-Mülk'ün eskiden beri bilinen ve uygulanan bu sistemi niçin bazı değişikliklerle uyguladığını anlayabilmemiz için, Selçuklu Devleti'nin hangi tarihi ve sosyal şartlar içinde kurulduğunu araştırmamız gerekmektedir. Horasan'da göçebe Oğuz boylarına dayanarak saltanatlarını kuran Selçuklu hükümdarları, yalnız onlara değil, çeşitli sebeplerle Orta Asya bozkırlarından sürekli batıya doğru kayan çeşitli Türk kabilelerine de yeni yurtlar bulmak, onların geçimlerini temin etmelerini sağlamak durumundaydılar. Ne Horasan ne de İran, bu boyların tamamının yerleşmeleri için elverişli olmadığından, Selçuklu sultanları batıya doğru yeni akınlar yapmak durumunda kaldılar. İran'ın içlerinde ve Güney Kafkasya'da Türklerin çoğalması ve Anadolu'nun fethinin ardından Türkleşmesi, böyle bir iktisadi zorunluluk sonucudur. İran içlerinde aşiret asabiyetine sıkı sıkıya bağlı şekilde göçebe hayatı yaşayan bazı Oğuzlar, zaman zaman Selçuklu hükümdarlarına sorunlar yaşatmışlardı. Yine İran'da, yerli ahalinin bölgelerini ele geçirip, yerleşik düzeni seçen bazı Türkler de bulunmaktaydı. Bazı şehirlerde Türk mahalleleri de kurulmasına karşın, genelde Türkler kendilerine iktâ edilen yerlerde yaşıyorlardı.

Selçukluların askeri iktâlar oluşturmaları, hanedanın en önemli dayanağı olan Türk unsurlarını yabancı sahalara yerleştirmek, onlara toprak vermek ve gerektiği zaman askeri güç olarak yararlanmak düşüncesinden doğmuştur. Selçuklulardan önceki Müslüman Türk devletleri zamanında bu derece kuvvetli göç

hareketlerine rastlanmadığı için, iktâ sistemini uygulanma ihtiyacı hissedilmemişti. Toprağa bağlı bir yaşam sürmeye başlayan bu topluluklar, böylece devlet için bir sorun olmaktan çıkmışlardı.³⁴³

Hükümdar maiyetiyle birlikte sefer çıktığında, konaklayacağı her menzilde askerlerin ve hayvanların ihtiyaçlarını temin etmek için, gidilen istikametlerde iktâ ve hasların bulunmasını tavsiye eden Nizâmü'l-Mülk, böylece halka yük olunmayacağını belirtmektedir.³⁴⁴ Onun devlete ait topraklarda böyle bir düzenlemede bulunmasının sebeplerinden birisi de budur.

İktâ sisteminin yeniden düzenlenerek uygulanışın bir diğer sebebi, göçebe Türkmenlerden asker olarak faydalanma düşüncesiydi. Nizâmü'l-Mülk, devletin külfetini azaltmak, askerinin sayısını çoğaltmak için bu sistemde yenilik yapmıştı. Mevcudu çok yüksek olan askerinin donanım ve beslenme yükünü devletten önemli ölçüde kaldıran bu usulle, memleket mamur hale gelecekti.³⁴⁵ Askerler toprağın sahibi olduklarında, ona daha iyi bakacak³⁴⁶ ve ülkenin kalkınmasında rol oynayacaklardı.

İktisadi sosyal ve askeri gayeler güdülerek uygulanan bu sistem, Selçuklulardan sonraki Türk devletlerine örneklik etmiş, Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin temel toprak rejimi olmuştur.³⁴⁷

³⁴³ Köprülü, *A.g.e.*, s. 226-227; Ayrıca bkz. Osman Çetin, *Anadoluda İslâmiyet'in Yayılışı*, İstanbul, 1981, s. 82-83.

³⁴⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 120.

³⁴⁵ Uluçay, *A.g.e.*, s. 271; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 371.

³⁴⁶ İbn. Hallikân, *A.g.e.*, s. 182.

³⁴⁷ Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *DTCFD.*, Ankara, 1946, c. IV, s. 474.

2.3.3. Nizâmü'l-Mülk'ün Getirdiği Düzenlemelerle İktâ Sisteminin Uygulanışı

Devletin ilk kuruluş safhasında Tuğrul Bey ve diğer Türkmen beyleri askerlerini, idareleri altında bulunan topraklardan elde ettikleri gelirlerle besliyorlardı. İktâ ıstılahı kullanılarak yapılan ilk arazi dağıtımı Alparslan'ın Melikşah'ı veliyaht tayin ettiği 458/1066 yılında olmuştu.³⁴⁸ Ancak bu taksimat, eski toprak dağıtımının iktâ adını almasından ibaretti ve konumuzu teşkil eden askeri iktâ kavramının dışında kalıyordu.

İmparatorluk topraklarının, hükümdara ait has arazi, fetihler sonucu gayr-i müslimlerden alınan haracî toprak ve iktâ olarak üçe ayrıldığı bu sistemde, hükümdara ait haslardan ve haracî topraklardan elde edilen gelir devlet hazinesine yatırılır, ordu mensuplarına dağıtılan iktâ arazinin vergileri de sahiplerine kalırdı.³⁴⁹ Hanedanın sahip olduğu iktâlar kanunen irsî olmamakla birlikte, pratikte babadan oğla kalıyordu. Ancak tahta her çıkan hükümdar iktâ'ı yenileştirmeliydi, ya da iktâ sahibinin ölümüyle hükümdarın, o kişinin varislerine araziye tefvîz etmesi gerekliydi. Bu iktâlar, babalarının memuriyetini yürüten oğullara devredilebiliyordu.

Büyük iktâ sahipleri(muktâlar), askeri kuvvet beslemek zorundaydılar. Miktarı belli olmamakla birlikte, mümkün olduğunca büyük ve muazzam bir kuvvet oluşturmaya çalışırlardı.³⁵⁰ Kölelerinin çokluğu ve maiyetinin kalabalıklığı ile Nizâmü'l-Mülk, bu konuda güzel bir örnek ve önderdi. Onun yirmi bin köleden oluşan ordusu, siyasi hadiselerle yön verebilecek güçteydi. Bu kuvvetler,

³⁴⁸ Turan, "İktâ", s. 952.

³⁴⁹ Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 374.

³⁵⁰ Köprülü, *A.g.e.*, s. 223-224.

Melikşah'ın ölümünden sonra Berkyaruk'un tahta geçmesinde önemli rol oynamışlardı.³⁵¹

Geliri daha az olan küçük araziler, bizzat sultanın komuta ettiği *Hassa ordusunu* oluşturan, daima vazifede bulunan askerlere dağıtılmıştı. *Sipahîyân* adı verilen ve *Sâlâr* adlı komutanların denetiminde bulunana bu askerlerin sayısı kırk altı bindi. Bu askerlerden bir kısmı, Tımarlı Sipahîler gibi kendilerine verilen bu topraklarda oturmak yerine, başkente yakın garnizonlarda ikamet ederken, sayıca bu gruptan çok daha fazla olan bir diğer kısım toprağında oturur, savaş zamanı orduya katılırdı. Bahsedilen birinci grup kuvvet yalnız Türklerden oluşmuyordu; dileyen herkes bu askerlere katılabilirdi. Sipâhilerin her birine imparatorluğun çeşitli yerlerinden parça parça toprak verilmişti. Sefer sırasında ordu hangi bölgeye giderse, oradaki iktâ'nın gelirini alırdı. Böylece iktâ'nın tek bir yerde bulunmasından doğan sakıncalar önlenmişti. Örneğin iktâ'ı Horasan'da bulunan bir asker, savaş için Suriye tarafındayken, parasının Horasan'dan yollanmasını beklemez, o yerdeki iktâ'ından alırdı. Muktâlara verilen arazinin geliri toplanarak, belirli zamanlarda kendilerine dağıtılırdı. Bu, aynı zamanda ölen, sakatlanan veya herhangi bir sebeple ordudan ayrılan askerlerin tespiti için yapılan bir yoklamaydı ve sayı mutlaka kırk altı bine tamamlanırdı.³⁵²

İktâ sahipleri, halka eziyet edecek olurlar, ya da kanunda yazılı vergiden fazlasını almaya kalkarlarsa, sahip oldukları ellerinden alınırdı. Çünkü Nizâmü'l-Mülk'ün de belirttiği gibi mülk de, halk da Sultan'ındı. Eğer durumlarını hükümdara

³⁵¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 160-161; Uluçay, *A.g.e.*, s. 273.

³⁵² Uluçay, *A.g.e.*, s. 271-272; Nesimi Yazıcı, *A.g.e.*, s. 307; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 159.

bildirmek isterlerse muktâların, onları bundan men etmeğe hakları yoktu.³⁵³ Halk, buldukları bölgeye iktâ olarak sahip olan askerden memnun değilse, başka bir iktâyâ gidip oturabilirdi. Memurlar, askerler, gelirlerinin azalmaması için iktâ'ın ve üzerinde yaşayan halkın kalkınmasına çalışırlardı. Gelir azaldıkça dirlik sahibinin eline geçen para da azalırdı. Bu nedenle muktâlar topraklarında yaşayanları çalışmaya zorlarlar, onlara tohumluk dağıtıp, çift hayvanlar verirlerdi. Bu teşvik ve yardım sayesinde tarlalar, bağ ve bahçeler boş kalmaz, memleketin bayındır olmasına çalışılırdı.

Muktâ'ın ölümü durumunda toprakları, babaları yerine hizmet görmek şartıyla oğullarına verilebilirdi. Böyle iktâlara ocak-zâde iktâları denilirdi. Eğer oğulları yoksa iktâ en yararlı askerlerinden birine bırakılırdı.

İktâ'ın sahibinin elinden alınmasına sebep olabilecek durumlardan bir tanesi, muktâ'ın halka zulmetmesi, onlardan fazla vergi almaya çalışmasıydı. Ayrıca, hiçbir neden olmaksızın toprağın ard arda üç sene boş bırakılması da iktâ'ın kaybına yol açıyordu.³⁵⁴ Elbette hükümdarın itimadını yitirmek ve ona isyan etmek de, sahip olunan toprağın elden alınması için güçlü bir nedendi.³⁵⁵

Kimsenin bu emanetleri kötüye kullanma yetkisinin bulunmadığı Nizâmü'l-Mülk tarafından önemle hatırlatılmıştır. O, bir muktâ'ın çok zengin olmaktan ve özel kale yaptırmaktan kaçınmasını tavsiye etmiştir.³⁵⁶

Bu sistem sayesinde imparatorluk gerçekten güçlü bir orduya sahip olmuştu. Ayrıca ulaşımın zor olduğu ve devlet yardımının yeterince sağlanamadığı bölgeler için, gelirin yerinde kullanılması açısından çok faydalıydı. Nizâmü'l-Mülk sipâhilere,

³⁵³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 49.

³⁵⁴ Uluçay, *A.g.e.*, s. 277.

³⁵⁵ Turan, "İktâ", s. 954.

³⁵⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 57.

toprakları ülkenin çeşitli yerlerinden küçük parçalar halinde dağıtarak, onların malikâneye dönüşmelerini, kendilerine ait ordular kurarak devlet için sorun teşkil etmelerinin önüne geçmeye çalışmıştı. Merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde bunda başarılı olduğu muhakkaktır. Ancak önce Nizâmü'l-Mülk'ün, ardından Melikşah'ın ölümüyle başlayan siyasi buhran döneminde, muktâların yetkilerini kanuna aykırı bir şekilde kullanmış olmaları imkân dâhilindedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN MEDRESELERİN KURULUŞUNDAKİ ROLÜ

İslam tarihinde medreseler ortaya çıkmadan önce, eğitimin mescit, küttâb, saray okulları ve hatta çöl vb. gibi mekânlarda sürdürüldüğünden bahsetmiştik. Medrese kurma çalışmaları ise ilk olarak Horasan ve Maverâünnehir'de başlamıştır.³⁵⁷ Subkî, ilk medrese kurucusunun Nizâmü'l-Mülk olmadığını, o doğmadan önce, Şafiî fakihî Ebû Bekir Beyhâki adına inşa edilen, *Medrese-i Beyhâkiyye*'nin Nişâbur'daki ilk medrese olduğunu söyler.³⁵⁸ Yine Nişâbur'da Gazneli Mahmud'un kardeşi Nasr b. Sebüktekin'in kurduğu *Medrese-i Sa'diyye* ve Ebû Said İsmail Estarabâdi ve Ebû İshak İsferyînî tarafından idare edilen *Bağdat ve Nişâbur medreseleri* bulunmaktaydı. İbn-i Hallikan, İsfahanlı İbn-i Fûrek için Nişâbur'da bir medrese yapıldığını kaydetmiştir.³⁵⁹

İslam dünyasında ilk medreselerin Belh, Nişâbur, Buhara gibi bölgelerde açılmasının sebepleri farklı şekillerde izah edilmiştir. Bu durum tek bir nedene bağlanamasa da, ilk defa Barthold tarafından ortaya atılan Uygur Türklerine ait *Budist Vihara'ların (külliye)* taklidi suretiyle oluştuğu düşüncesi ağır basmaktadır.

360

³⁵⁷ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 335.

³⁵⁸ Subkî, *A.g.e.*, c. III, s. 137.

³⁵⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 171.

³⁶⁰ Ziya Kazıcı, *Ana Hatlarıyla Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 52–55.

3.1. DEVRİN DİNÎ DURUMU

Nizâmü'l-Mülk'ün sistemli bir şekilde medreseleri inşa ettirmesinin sebebini anlayabilmek için dönemin şartlarının dikkate alınması gerekmektedir.

Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı yıllarda siyasî bakımdan parçalanmışlık yanında, dinî açıdan da bir karmaşa hüküm sürmekteydi. Şîî ve Rafizî düşünceler Sünnî geleneği ortadan kaldırmaya çalışıyordu. 909'da Tunus'ta ortaya çıkmış olan İsmailî Fatımî Devleti, 969'da Mısır'ı ele geçirmişti. Böylece varlığına son vermek istedikleri Abbasî hilafetine karşı sistemli çalışmalar yapmaya başlamışlardı. Mekke ve Medine'yi kendilerine bağladıkları ve hâkimiyetlerini Suriye'ye yaydıkları sırada, Şiiliğin tatbikçisi olan Halife el-Hâkim, mezhebi öğretim yoluyla kuvvetlendirmek üzere, 1005'te Dârü'l-Hikme adlı yüksek müesseseyi kurmuştu

İslâm Dünyası birbirine düşman yüzlerce fırkaya ayrılmıştı. Ebû'l-Hasan el-Eşârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* adlı eserinde Şia mezhebinin üç kolundan yalnız Galiye şubesinin on beş, Rafizanın ise yirmi dört mezhebe bölündüğünü belirtmektedir.³⁶¹

Selçuklular'ın Horasan'a geldikleri yıllarda, Abbasi hilafeti Şîî kontrolü altındaydı. Deylemli Büveyhîler 954–1055 yılları arasında Bağdat merkezli olmak üzere Irak'a hükmetmişlerdi. Halife Müstekfi'nin gözlerini oymuşlar, sarayını yağmalamışlar, Şîî mezhebinin bayram ve matemlerini şehrin sokaklarında kutlamaya başlamışlardı. Hatta Sultan Tuğrul Bey'in meşgul olmasını fırsat bilen Arslan Besâsirî Rusâfe Camiinde, Fatımî halifesi el-Mustansır adına hutbe okutmuştu.³⁶²

³⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Rolü", *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1960, s. 273.

³⁶² Kafesoğlu, *A.g.mak.* , s. 274.

Selçuklu fetihleri ilerleyip yeni devletin kudreti bütün İran'da hissedildiği zaman Büveyhîler, Bağdat'ta ve civarında baskıyı artırmışlardır. Bizzat Halife Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a çağırış (1055) ve ona doğunun ve batının hükümdarı unvanını vererek onurlandırmıştır. Şîlik ve kollarıyla mücadele, Selçuklu siyasetinin temel prensiplerinden biri olarak belirmiştir.³⁶³

3.2. NİZÂMIYE MEDRESELERİNİN KURULUŞ SEBEPLERİ

Nizâmü'l-Mülk, İslam Dünyası'nın içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumdan kurtulması için Alparslan ve Melikşah dönemlerinde, onların askeri hareketlerine büyük destek vermişti. Bu zararlı akımlarla mücadelenin ilmî alanda da devam etmesi için, onun çeşitli çalışmalar yaptığını görmekteyiz. Bunlardan bir tanesi, medreselerin yapımına hız vermektir. Nizâmiye Medreseleri'nin kuruluş sebepleri incelendiğinde de, dinî gayelerin ağır bastığı görülür. Ulaşılmak istenen asıl hedef Sünnî akidenin yerleştirilmesi ve yayılmasıydı³⁶⁴. Türkler, Şîî eğilimli İranlılarla temasta olmalarına rağmen, çoğunlukla Sünnî'ydiler. Çünkü Sünnîlik Türk düşüncesine uygun düşen aklîliği ihtiva ediyordu. Sünnîliğin dört kolundan biri olan Hanefîlik, insanda irade tanıyarak ilâhî emrin akıl yoluyla delillendirilmesini caiz görmüştü ve bazı hukukî esasları Türk asıllı olduğu sanılan Semerkantlı Ebû Mansur el-Mâtürîdî (ö.944) tarafından Maverâünnehir çevresinde işlenmişti. Hanefîliğin, İslâmî nizamını zaman ve şartların icabına uydurmayı mümkün kılması ile gerçekçi ve tatbiki yanının yüksek olması, Türk devlet anlayışı açısından çok tatminkârdı. Ayrıca Abbasî halifesinin de aynı mezhebe bağlı bulunması Türk-İslâm devletleri ile hilâfet arasındaki münasebetleri iyice kuvvetlendirmişti. Selçuklu Devleti'nin

³⁶³ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 378; Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 214.

³⁶⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 170.

Horasan'da siyaset sahnesine çıkışını Abbasî halifesi ilgiyle karşılamıştı ve onlarla biran önce temas kurmayı istemişti.³⁶⁵

Sünnî doktrinlerle hareket eden Selçuklu sultanları, öncelikle Bağdat hilâfetini kurtarmışlar ve Halife Kâim bi-Emrillah'ın minnettarlığını kazanarak Müslüman memleketlerini kolayca hâkimiyetleri altına almayı başarmışlardı. Sünnîliğin korunması devletin bekası için hayati öneme sahipti. Kılıçla müdafaa edilen bu prensibin birçok ilim ve fikir müesseseleriyle takviyesine Nizâmü'l-Mülk ile başlanmıştır.³⁶⁶ Bu müesseselerden olan medreselerde öğrenim gören öğrenciler, Hanefî, Şafîî, Malikî ve Hanbelî adlarındaki dört büyük mezhebin koruyuculuğunu ve yayıcılığını üstleneceklerdi.

Medreselerin kurulmasında ve yayılmasında güdülen diğer hedeflerden birisi, genişleyen imparatorluk topraklarında istihdam edilmek üzere memur yetiştirmeye şiddetle ihtiyaç duyulmasıydı. Bu kurumlarda eğitim gören talebelerden bazıları, Selçuklu idarî kadrolarında görev yapacaklardı.

Oğuz boylarının İslâmiyet'i kabulünün üzerinden çok uzun zaman geçmemişti. Bu yüzden eski inançlarının silinip, yeni akidelerinin pekiştirilip yerleştirilmesine ihtiyaç duyuluyordu. Medreselerin bu görevi de üstlenmesi amaç edinilmişti.

Selçuklu topraklarına fetihlerle yeni katılan ülkelerin, manen de fethi sağlanmak isteniyordu. Bunun için gerekli elemanlar medreselerde sistemli bir eğitimle yetiştirilmeliydi.

Yoksul fakat yetenekli öğrencileri okutup topluma kazandırma düşüncesi de medreselerin kuruluşunu hızlandırmıştı. Bir gün Alparslan Nizâmü'l-Mülk ile

³⁶⁵ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 377-378.

³⁶⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 170.

Nişâbur'da, caminin kapısında üstü başı perişan gençleri görünce bunların kim olduklarını ve niçin böyle durumda bulduklarını sormuş, Vezir de ona; “Bunlar, insanların en şereflipleri olup, dünya zevki bulunmayan ilim talipleridir.” cevabını vermişti. Bunun üzerine Sultan, bunlara bir yurt inşa edilmesini ve maaş bağlanmasını emretti.³⁶⁷ Böylece talebelerin burslu eğitim görmeleri sağlanmış oldu. Nizâmü'l-Mülk'ten önce de öğrencilere eğitimleri sırasında maddi destek temin edilmiş olsa da bu durum kısa sürmüştü.

Devlet adamlarının bilime olan düşkünlükleri ve Hz. Muhammed'in ilim öğrenmeyi teşvik eden hadisleri de medrese yapımını yaygınlaştırmıştı.³⁶⁸

3.3. NİZÂMİYE MEDRESELERİNİN KURULUŞ ÇALIŞMALARI

Nizâmü'l-Mülk'den önce de, çeşitli İslam Devletleri'nde yöneticiler tarafından medreselerin kurulduğundan yukarıda örnekleriyle bahsetmiştik. Selçuklularda da ilk medrese inşası, Nizâmü'l-Mülk'ten evvel Sultan Tuğrul Bey ile başlamıştı. Tuğrul Bey başkent Nişâbur'da Saraçlar Pazarı'nın yanında bir medrese yaptırmıştı. Tuğrul Bey'in veziri Kündürî ve Çağrı Bey de birer medrese inşa ettirmişlerdi.³⁶⁹

Ancak Nizâmü'l-Mülk'ün gayret ve heyecanı bu eğitim kurumları için yeni bir dönemin başlangıcı sayılmıştı. İmadu'-din el-İsfahani; “ Nizâmü'l-Mülk herhangi bir kasabada ilimde isim yapmış ve derinleşmiş bir kimse bulmuşsa, onun adına bir

³⁶⁷ Kazıcı, *A.g.e.*, s. 48.

³⁶⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1985, s. 40-41.

³⁶⁹ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 335.

medrese bina etmiştir ve ona vakıf tesis ederek bir de kütüphane kurmuştur.” demektedir.³⁷⁰

İnşa edilen medreselere, Selçuklu sultanlarının isimlerinin değil de Vezir’in isminin verilmesini ise onun şahsiyetinde aramak gerekmektedir. Devletin hiçbir veziri, yetki ve otorite bakımından Nizâmü’l-Mülk’e ulaşamamıştı. Kendisine “ İster misin, önünden vezirlik hokkasının kaldırılmasını emrederim ve halkı senin tahakkümünden kurtarayım.” diyen Melikşah’a ; “Benim hokkamla onun tacı yekdiğerine bağlıdırlar. Ne zaman hokkayı kaldırırrsa, taç da kalkar ve ne zaman hokkayı selbederse taç da selbolunur, Sultan’a böyle söyleyiniz.” cevabını göndererek, gerçek yetkinin kendisinde olduğunu hatırlatabilmiştir.³⁷¹

Nizâmü'l-Mülk her şehirde medreseler yaptırmış, daima hayır ve bağış yoluna gitmiştir. Özellikle Bağdat Nizâmiyesi’ne çok daha fazla özen göstermiştir. Buraya üstün kitaplar koymuş, “ Okuyucu ve nahiv bilginlerine vakıf olsun.” demiştir.³⁷²

Bu duruma göre medreselerin inşası, onun nimet ve ihsanlarından biri olup, şerefi başkalarına değil, sadece ona ait olan hayırlı bir iştir. Bu noktadan hareketle bu kurumlar, ona nisbet edilmiş, onun ismini taşımış ve onun adı ile tanına gelmiştir.³⁷³

Nizâmü'l-Mülk Alparslan’ın veziri olduğu sırada H. 457 / 1064–1065 yılında Nizâmiye Medreseleri’nin en ünlüsü olan Bağdat Nizâmiyesi’nin yapımını başlatmıştı.³⁷⁴ Ebû Sa’d Sufî’nin nezaretinde yapılan medrese, Dicle nehrinin

³⁷⁰ Altan Çetin, “ İrfan Ordusunun Temelleri Türklere Medreseler(Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 1999, c. II, S. 5, s. 179.

³⁷¹ El-Bundârî, *A.g.e.*, s. 63.

³⁷² Ahmed b. Mahmud, *A.g.e.*, c. II, s. 11.

³⁷³ Kazıcı, *A.g.e.*, s. 54.

³⁷⁴ Sibt.İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 124.

kenarına kurulmuştu. Nizâmü'l-Mülk'ün bu medrese için atmış bin dinar sarf ettiği kaydedilir. Sonraki medreselere de örneklik teşkil eden binasının cephesinde Vezir'in adı yazdığı için *Nizâmiye Medresesi* olarak şöhret kazanmıştır.³⁷⁵

10 Zilkade 459'da / 22 Eylül 1067 Cumartesi günü medresenin açılışı yapılmıştır³⁷⁶. Dersleri Ebû İshak eş-Şirazî'nin vermesi kararlaştırılmıştı. Halk müderris tarafından verilecek ilk dersi dinlemek için toplanmıştı. Ancak o bir türlü gelmiyordu. İbnü'l-Esîr'e göre hocanın gelmemesinin sebebi, bir çocuğun onun yanına gelip, "Sen zorla alınmış bir yerde nasıl ders verirsin?" diye sormasıydı.

Vakit ilerleyip halk müderristen ümidini kesmeye başlayınca, Şeyh Ebû Mansur b. Yusuf, Kitâbu'ş-Şamil'in yazarı Ebû Nasr b. Es-Sebbâğ'ın ders vermesini tavsiye etti ve "Bu halkın bir müderrisin dersini dinlemeden buradan ayrılması doğru değildir." dedi. Bunun üzerine İbnü's-Sebbâğ ders vermeye başladı. Ancak o zaman Ebû İshak eş-Şirazi ortaya çıktı. Nizâmü'l-Mülk bu durumu haber alınca, Amîd Ebû Said'e büyük tepki gösterdi. Amîd de müderrisi ikna edinceye kadar onun yanından ayrılmadı. Bu arada İbnü's-Sebbâğ medresede yirmi gün ders verdi.

377

Nizâmü'l-Mülk, gerçek hocanın gelmesiyle medreseden ayrılmak zorunda kalan İbnü's-Sebbâğ'a, onun için de Bağdat'ta bir Nizâmiye yapılacağına dair söz vermişti ancak, üstadın H. 477'de ölümüyle bu sözü yerine getirememişti.³⁷⁸

Açılışında bazı sorunlar yaşansa da Bağdat Nizâmiyesi, imparatorluğun en tanınmış âlimlerini fakihlerini, fikir adamlarını müderris ve vaiz olarak bünyesinde

³⁷⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 54.

³⁷⁶ Sibt.İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 135.

³⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 105-106.

³⁷⁸ Johns Pedersen, "Mescid", *İA.*, İstanbul, 1960, c. VIII, s. 52.

barındırılmıştı. Medresenin yöneticiliğine Ebû Sa'd Sufî, kütüphane müdürlüğüne Şeyh Ebû Zekeriya Hatip Tebrizî getirilmişti.³⁷⁹

Nizâmü'l-Mülk Bağdat'tan sonra Musul, Basra, Nişâbur, Belh, Herat, İsfahan, Merv, Amul, Rey ve Tus şehirleri başta olmak üzere ülkenin dört bir köşesinde medreseler kurduymuştu. Ayrıca medreselerinde ders veren müderrisler ve öğrenciler için her yıl altı yüz bin dinar para harcanmasını emretmişti. Bağdat Medreselerinin çevresine, geliri medreseye ait olmak üzere çarşılar bina edilmişti. Ayrıca hanlar, hamamlar, çiftliler satın alınarak bu müesseseye vakfolunmuştu.³⁸⁰

H. 5. asırda Nizâmü'l-Mülk'ün açmış olduğu çığır ile İslam dünyasının dört yanında sultanlar, vezirler, beyler, hatta hatunlar medrese açma yarışına girmişlerdir. Bu yarışta, en önemli etkenlerden birisi, Hz. Peygamber'in ilim adamı yetiştirmeyi teşvik eden ve bu faaliyetlerde bulunanların amel defterinin kapanmayacağıyla ilgili hadis-i şerifi olmalıdır. Çünkü medreseler, diğer kurumlara göre daha uzun ömürlü oluyorlardı. Nizâmü'l-Mülk'ten bir asır sonra yaşamış olan İbn. Cübeyr (ö. 580 / 1184), Bağdat'ta 5. asırda, şehrin doğu kısmında otuza yakın medrese bulunduğunu söylemektedir ki, bunların en önemlisi Nizâmiye Medresesi olup, H. 504'te yenilenmiştir. Bağdat, Moğol orduları tarafından tahrip olduğu zaman bile buraya bir şey olmamıştı. H. 8. asrın başlarında şehri ziyaret eden İbn-i Batuta bu medreseden bahsetmekteydi.³⁸¹

³⁷⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 172.

³⁸⁰ Uluçay, *A.g.e.*, s. 294.

³⁸¹ Pedersen, *A.g. md.*, s. 52.

3.4. NİZAMÜ'L-MÜLK'ÜN SÜNNİ DÜŞÜNCEYİ KUVVETLENDİRME ÇALIŞMALARI

Büyük Selçuklu Devleti, kurulduğu dönemde, İslam'ı tehdit eden unsurlara karşı mücadeleler vermiştir. Sahip olduğu topraklarda siyasi birliği sağlamış olup, Nizâmü'l-Mülk'ün kurduğu medreseler, kütüphaneler ve vakıflar ile askeri başarılarının yanında, kültürel anlamlarda da zirveye ulaşmışlardır. Oluşturulan bu düzenin korunması için idari ve kültürel bazı önlemler alınmalıydı. Nizâmü'l-Mülk, devlete hizmet edecek olanların Sünnî (Hanefî ya da Şafîî) olmaları gerektiğini önemle vurgulamıştır. Eski dönemlerde, yani Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud, Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında buna çok dikkat edildiğini belirten Vezir, onların dönemlerinde hiçbir ateşperest, Hıristiyan veya Rafizî'nin, Türklerden ileri mevkiler elde edemediğini anlatmıştır. Zengin Türklerin kâhyaları, hizmetkârları Horasanlı Hanefî veya Şafîî mezhebinden kimselerdi. Köle veya kâtip olarak bile bozuk inançlı kimseleri kendilerine yaklaştırmazlardı. Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan da bir Emir'in veya bir Türkün, bir Rafizî'yi hizmetine aldığını duysalardı, kızıp onu cezalandırırlardı. Onların bu şekilde davranmaları sebebiyle dönemlerinin rahatlık ve sükûnet içinde geçtiğini hatırlatan Vezir, Alparslan döneminde yaşanmış bir olayla düşüncelerini desteklemektedir. Bir gün Alparslan'a komutanı Erdem'in kendisine Hurdabe adlı bir şahsı kâtip olarak aldığı bildirildi. Bu kişinin Bâtınî olduğu da söylendiğinde bu durum hiç hoşuna gitmedi. Zamanı gelince de Erdem'e, "Sen benim ve ülkemin düşmanısın." dedi. Erdem bu sözü duyunca huzurunda yere kapanarak, "Efendim, bu nasıl sözdür? Ben sizin en aciz kulunuzum, köpeklerinize karşı ne kusur işlediğimi bilmiyorum? Bendenizin, efendimize kullukta ve Sultan'ımın hayrını istemekte hiç ihmalim olmamıştır." dedi.

Alparslan Hurdabe denilen kişinin Bâtınî olup olmadığını sordu. Erdem onun tek başına Sultan'a güç yetiremeyeceğini söyledi. Alparslan, o şahsın huzuruna getirilmesini emretti. Adamı getirdiklerinde ona, Bâtınî olduğunu ve Bağdat hilafetini kabul etmediğini söylediğinde, o cevaben Şîî olduğunu iddia edince, sinirlenen Sultan “ sanki Rafızî mezhebi çok iyi de onu Bâtınî mezhebinin siperi yapıyorsun, her iki güruha da lanet olsun.” diyerek adamı tahkirle huzurundan çıkarttı. Sonra devletin ileri gelenlerine dönerek şunları söyledi: “Kabahat bu adam müsveddesinde değil, bir inançsız kişiyi hizmetine alan Erdem'dedir. Ben sizlere defalarca dedim ki: Sizler buraların yabancısı Horasanlı ve Maverâünehirli Türklersiniz, bu vilayeti ben kılıcımla ve zorla aldım. Irak Halkının ekserisinin itikadı bozuk ve Deylem taraftarıdır. Türkler ile Deylem arasındaki düşmanlık ve anlaşmazlık yeni değildir. Allah Taalâ Türkleri, Deylemlilere musallat oldukları için aziz kılmıştır. Allah'ın yardımıyla Türkler Müslüman ve Ehl-i sünnettirler. Onlar ise dünyayı seven, bid'atlar çıkararak inançsızlardır. Türklerle karşı aciz oldukları müddetçe, büyüklük göstererek itaatli olurlar. Eğer Türklerin zayıf düştüklerini görerek, kendileri kuvvetlenseler, Türkleri kökten yok ederler.”

Ardından yirmi at kılını bir araya getirtip, içlerinden bir tanesini çıkarmalarını emrederek, Erdem'e kılı koparmasını söyledi. Erdem kılı alıp kopardı. Beş kıl daha verdi. Erdem bunları da kopardı. Sonra ferraşa bu kılılardan bir urgan dokumasını söyledi. Ferraş üç metrelik bir urgan dokuyup getirdi. Sultan bunu Erdem'e verdi. O ne kadar çabaladıysa da bunu koparamayınca, Sultan, “Düşman da böyledir, bire, ikişer, beşer olunca haklarından gelmek kolaydır. Fakat çoğalıp sırt sırta verince onları yerinden sökemezsiniz. Çünkü bunlar teker teker aralarına girip işleri ele alarak, Türklerin durumlarını anlayınca, çok kısa zamanda Irak'tan çıkıp,

Deylemlilerle açıkça birleşerek, ülkeyi elde etmeye ve Türkleri ortadan kaldırmaya çalışırlar. Sen Horasan ordusundan bir Türksün. Kâhyan ve hizmetkârın tamamen Horasanlı olursa işlerinde hiç aksaklık olmaz. Padişahın düşmanlarını yardımcı alırsan, bu hem kendine, hem de padişaha hainliktir. Kendin hakkında ne istersen yapabilirsin, fakat padişaha kötülük etmemelisin. Allah Taâlâ beni size kumandan yaptığı için, ben sizlerin zarar görmesine üzülürüm. Siz benim zararımı düşünmezsiniz. Padişahın düşmanları ile dostluk kuran kimsenin, padişahın düşmanı olduğunu bilmelisiniz. Zira hırsızlar ile anarşistlerin arkadaşları, şüphesiz onların sanatlarını icra eder.”dedi. Nizâmü'l-Mülk'e göre bu, Erdem'in hizmetine aldığı şahsın tek başına bir zararının dokunamayacağı iddiasına bir cevaptı. Sultan bu sözlerini orada bulunan Hoca İmam Müşattab ve Kadı Ebû Bekir'e de teyit ettirmek istediğinde onlar, “Sen Allah ve Resulünün söylediklerini tekrar ettin.” diyerek uygun gördüklerini bildirirler.³⁸² Alparslan, bu olayda sonra bir yıl Erdem'le konuşmamıştı. Büyükler bir gün Sultan'ın neşeli bir anından faydalanarak, onun için şefaath dilemişlerdi. Affa mazhar olan Erdem, Sultan'ın ayaklarına kapanıp sevincini belli etmişti.³⁸³

Devletin olgunluk çağına ulaştığı Melikşah döneminde bunun tersi uygulamalar olduğundan şikâyet eden Nizâmü'l-Mülk, bir Yahudi, Hristiyan, Ateşperest, Rafizî, Karmatî ya da Bâtınî'nin rahatlıkla devlet hizmetine kabul edildiğini anlatmaktadır. Halk da bu duyarlılıktan uzak olduğu için Vezir, durumun nereye varacağını kestiremediğinden korkuya kapılmıştır. Kur'an ayetlerinden, Hadis-i Şeriflerden ve Hulefâ-i Râşidîn döneminden de konuya deliller getirmiş, Rafizî ve Bâtınîlerin birbirinden daha kötü olduğunu belirterek, bu topluluklar

³⁸² Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 186-187.

³⁸³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 190.

ortaya çıktığında hükümdarın hemen, memleketini bu gruplardan temizlemesini tavsiye etmiştir.³⁸⁴

Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme'de bir faslı ülkenin ve dinin düşmanı olan Haricîler'in davranışların kontrolüne ayırarak, devlet hakkındaki şefkatinin derecesini, Selçuklu Devleti hakkındaki arzularını ve Sultan'a yaptığı iyiliklerin bilinmesini istemektedir. Ona göre Haricîler her zamanda ve her yerde bulunmuşlardı. Hz. Âdem'den itibaren isyan çıkartmışlardı. Sürekli memleketin kötülüğünü isteyerek, karışıklığa sebep olurlardı. Şîilik iddiasıyla, Rafizîlerden daha büyük kuvvet toplayabilirler, bütün dinlere saygılı olduklarını söyleyerek, ellerinden gelen kötülüğü, bozgunculuğu yaparlar ama Müslümanlık adına hareket ettiklerini savunurlardı. İçleri görünüşlerinin, sözleri yaptıklarının ve İslam dininin tam tersidir. Melikşah döneminde Şia görünümüyle devlete sorun teşkil eden topluluğun bunlar olduğunu söyleyen Vezir, Sultan'ın huzurunda kuvvetlendiklerini ve Abbasî Halifeliğini yıkmak hususunda Melikşah'ı teşvik etmekteydiler. O otoritesini göstererek, durumun çok daha kötüleşmesini, daha çok rezillik çıkarmalarını önlüyordu. Ancak Sultan, onun bu topluluk hakkındaki tecrübelerini ve uyarılarını dinlemek istemiyordu. Melikşah'ın paraya tamah eder duruma getirilip, kendisinin garaz sahibi olarak gösterildiğinden şikâyet etmekteydi. Onların yaptıkları suiistimler ve çıkardıkları karışıklıklar bilindiği zaman, kendisinin devletin yaşaması için sarfettiği gayretin ve iyi dileklerinin derecesinin anlaşılacağını umut etmekteydi. Kitabının hacmi elverdiğince, onların bazı özelliklerini, başkaldırıışlarını, nasıl bir toplum olduklarını, nasıl çalıştıklarını, din ve inançlarının ne olduğunu, doğuşlarını kendisinden sonra delil olması için açıklayacağını belirtmiştir. Nizâmü'l-

³⁸⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 189.

Mülk, böylece dünyada ilk defa bir dini fesat ettiğine inandığı, Adil Nuşirevan'ın babası Kubat'ın Şahlığı döneminde yaşamış olan Mecusilerin Başrahibi Mazdek'ten başlayarak, bu topluluğun nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır.³⁸⁵ Karmatiler ve Bâtınîlerin ne zaman ve nerelerde ilk defa görüldüklerinden de bahseden Vezir, bunların maceralarının her birine büyük bir kitap yazılması gerektiğini söylemektedir. Bâtınîler zaman zaman isyan etmişler, her seferinde kendilerine başka bir isim ve başka bir lakap vermişler, her şehir onları farklı bir adla anmıştı. Mısır'da ve Halep'te İsmailî; Bağdat, Maverünnehir ve Gazneyn'de Karmatî; Kûfe'de Mubarekî; Basra'da Ravendî, Berkaî, Berî ve Halefî ve Bâtınî; Gürgen'da Kırmızı bayraklı (Surh alem), Şam'da Mubiza; Mağrib'de Saidî; Lahsa ve Bahreyn'de Cennabî; İsfahan'da Bâtınî derlerdi. Onlar kendilerini Talimî şeklinde isimlendirmişlerdi. Maksatları, her zaman halkı doğru yoldan çıkararak, Müslümanlığı ortadan kaldırmaktı.³⁸⁶ Bunların İslam inanç ve ibadet esaslarından çok uzak olduklarını da anlatan Vezir, haramı helal saydıklarını, şeriatın insan vücuduna zahmet verdiğini iddia ettiklerini, namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetleri kaldırdıklarını anlatmaktadır. Ayrıca şarabı, halkın malını ve kadınları helal saymışlar, farz olan her şeyden uzaklaşılmasını söylemişlerdir. Bütün bu bilgileri Sultan'ı uyarmak için veren Nizâmü'l-Mülk, bu kişilerin büyükleri makamlarından etmek istediğine dikkat çekmektedir. Sözlerini devlete ve Sultan'a dua cümleleriyle bitirmekte, şefkat ve nasihat etme vazifelerini yerine getirdiğini vurgulamaktadır.³⁸⁷

Nizâmü'l-Mülk'ün Melikşah'ı ısrarla uymasına rağmen, Sultan'ın çevresindekilerin de tesiriyle onun sözlerine kulak vermek istememekte olduğunu, Vezirin sitemkâr ifadelerinden görebiliyoruz. Onun haklı olduğu ileriki dönemlerde

³⁸⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 215–234.

³⁸⁶ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 258.

³⁸⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 265.

ortaya çıkacaktı. Bir Bâtınî fedaisinin bıçağıyla hayatı son bulan Nizâmü'l-Mülk'ten çok kısa bir süre sonra Melikşah da vefatıyla ülke karışıklığa düşecek, Bâtınîler bu durumdan yararlanmanın yollarını bulacaklardı.

Devlet bir taraftan Ehl-i Sünnet'e karşıt görüşlerle mücadele ederken, diğer yandan mezhepler arası çatışmalarla uğraşmak durumunda kalıyordu. Devlet, iyiyi ve doğruyu gösteren mezhepler olarak Sultan'ın bağlı olduğu Hanefîliği ve Nizâmü'l-Mülk'ün mezhebi olan Şafîliği benimsemişti. Kendi mezhebi üzerinde çok ciddi olan Alparslan'ın, Vezir'i Şafî olduğu için bu mezhebe olumlu bir tavır takındığını anlayabiliyoruz. Yine de Sultan Alparslan, "Eğer vezirim Şafî mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli bir siyasetçi ve daha heybetli olurdu."³⁸⁸ diyerek onun Hanefî olmasını tercih edeceğini belirtmişti. Vezir de bunun huzursuzluğunu duyuyordu. Karahanlı elçisinin, dönüşte kendi hükümdarına, onun hakkında Rafizî demesinden dolayı yaşamış olduğu sıkıntıyı görmüştük. Bu sözün Sultan'ın kulağına gitmemesi için zamanına göre çok büyük bir meblağ olan otuz bin dinar harcamıştı.³⁸⁹

Nizâmü'l-Mülk'ün amacı bir mezhebi korumak ya da mezhepler arası mücadelelere taraf olmak değildi. Rafizîlere lanet okutmak konusunda Sultan'dan izin alan Küdürî, Tuğrul Bey döneminde Rafizîlerle birlikte, siyasi rakiplerini bertaraf etmek amacıyla Eşarîler'e de minberlerden lanet ettirmişti. Nizâmü'l-Mülk vezarete geçince buna son vermişti.³⁹⁰ Ancak bu sefer kavgalar, Hanbelîlerle Eşarîler arasına sıçramıştı. H. 469'da / 1077'de Ebû Nasr b. Ustâd Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî hacca gitmek niyetiyle Bağdat'a geldi, Şeyhü's-Şüyüh ribâtında oturup halka vaaz etti. Bu sırada Eşarî mezhebi ve onun üstünlüğü hakkında konuşmuştu.

³⁸⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 117–118.

³⁸⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, s. 119.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 163.

Yahudilerin maddi çıkarları uğruna da olsa Müslüman olmalarını da memnuniyetle karşılamıştı. Ebû Sa'd Sûfî ve Ebû İshak eş-Şirazî de onu destekliyorlardı.³⁹¹ Adamları ve mutaassıpları çoğalan Ustâd'ın yergilerine dayanamayan Hanbelî mezhebine mensup olanlar ve onlara katılanlar, Nizâmiye Medresesi'nin bulunduğu sokağa saldırarak bir çok kişiyi öldürdüler. Eş'arîlerle Hanbelîler arasında büyük olaylar olmuştu.³⁹² Yine Bağdat'ta H. 470 'de / 1077'de Sûku'l-Medrese'de (Medrese çarşısında) oturanlarla, Sûku'l-Sülâse'de (Salı pazarında) oturanlar arasında itikadî meseleler sebebiyle çıkan kavgalar sonucu, halk birbirinin malını yağmalamıştı. Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyedü'l-Mülk, Bağdat'ta medresenin yanındaki evde kalıyordu. Bağdat Amîdi ve Şahnesine haber gönderdi, ikisi de askerleriyle birlikte gelip halkı dövdüler. İki taraftan birçok kişi öldürüldükten sonra dağıldılar.³⁹³

Nizâmü'l-Mülk'ün adamları, bu hadiselerin Vezir Fahrü'd-Devle ve onun hizmetkârları yüzünden olduğunu anlatmışlardı. Şafîî fakihî Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali b. Ebû's-Sakr el-Vâsîfî de bu olaylara değinerek Vezir'e: "Ey Nizâmü'l-Mülk! Bağdat'ta nizam kalmadı."³⁹⁴ diye başlayan bir şiir yazdı. Nizâmü'l-Mülk meydana gelen karışıklıkları, medreseye yapılan saldırıları ve oğlu Müeyyedü'l-Mülk orda olmasına rağmen medrese civarında adam öldürüldüğünü duyunca, yapılanlar çok zoruna gitti. Gevherâyin'i tekrar Bağdat Şahneliğine atadı, Halife el-Muktedî'ye Fahrü'd-Devle'nin vezirlikten azledilmesini teklif eden bir mektup gönderdi.³⁹⁵ Kendisine mektup yazarak, Hanbelîlere karşı manevi yardımını isteyen Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû İshak eş-Şirazi'ye de, Sultan'ın ve

³⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 538.

³⁹² İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 124.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 125.

³⁹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 190.

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 125-126.

kendisinin maksatlarının bir mezhebi himaye ya da mezheplerin bölünmesi siyaseti olmadığını, medresenin ilmin korunması ve yükselmesi gayesiyle açıldığını, Ahmed b. Hanbel'in de imamlar arasında olduğunu hatırlatan bir mektup yazdı.³⁹⁶ 471'de / 1078'de Fahrü'd-Devle vezaretten alındı.³⁹⁷ H. 473 'de / 1080'de bütün vaizler divanda toplandılar, Ustâd Kuşeyrî'nin fitnesi gibi bir olaya sebep olabilecek şeyler yapmaktan men olundular, vaazlarında mezheplere girmeme konusunda karara vardılar.³⁹⁸

H. 475'de / 1082'de Mağribli Vaiz Şerif Ebû'l-Kâsım el-Bekrî Bağdat'a geldi. Eş'arî mezhebine mensup olan Ebû'l-Kâsım, Nizâmü'l-Mülk'ün yanına gitmiş, Vezirin ilgisine mazhar olmuş, kendisine *Âlimü's-Sünne* lakabı ve bol tahsisat verilmişti. Vezir onu sonra Bağdat'a göndermiş, o da medresede vaazlara başlamıştı. Vaazlarında Hanbelîlerden bahsederek onlara ağır hücumlarda bulunuyor ve: "Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldu." (Bakara/102), Vallahi Ahmed (b. Hanbel) kâfir olmadı, fakat adamları kâfir oldu." diyordu. Ebû'l-Kâsım bir günde Kâdı el-Kudât Ebû Abdullah el-Damğâni'nin, Nehr'ul-Kallâin'de bulunan evine gitti. Burada taraftarlarıyla bazı Hanbelîler arasında karışıklıklara sebep olan olaylar meydana geldi.³⁹⁹ Bunun üzerine Halife Muktedî bi-Emrillah, aynı senenin Zilhicce ayında / Nisan-Mayıs 1082'de olayları anlatan bir mektupla birlikte Şeyh Ebû İshak eş-Şirazî'yi, Melikşah ve Nizâmü'l-Mülk'e gönderdi. Şeyh, her geçtiği yerde coşkuyla ve yoğun ilgiyle karşılanıyordu. O her ne kadar yapmayın diye rica etse de kendisini karşılayan halk yanlarında ne varsa mahfesine ve bineğine atıyorlardı. Sultan'ın ve Nizâmü'l-Mülk'ün huzurunda Şeyh ve İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî

³⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 538; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, s. 193-194.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 124.

³⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *A.g.e.*, c. IX, s. 563; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti*, s.316.

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 131.

el-Cüveynî arasında bir münazara yapıldı. Münazarayı kazanan Şeyh'in bütün istekleri yerine getirildi.⁴⁰⁰

Bu hadiselerden de gösterdiği gibi, Selçuklular toplumsal düzeni bozmadığı sürece mezhep farklılıklarına müdahale etmemişlerdi. İlim ve din hürriyetinin sağlanması için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdi. Nizâmü'l-Mülk'ün üstünde durduğu nokta, devletin siyasi birliği ve Ehl-i Sünnet düşüncesine zarar verecek akımlardan korunmasıydı. Bu sebeple Siyasetnâme'de Bâtınlığın zararları üzerinde durmuş, çok geç olmadan önlem alınmasını istemişti. Askeri sahada mücadeleler sürse bile, fikrî planda güçlü olabilmek için açılan Nizâmiye Medreseleriyle amaca ulaşılmaya çalışılmıştı.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *A.g.e.*, c. VIII, s. 131-132.

SONUÇ

Nizâmü'l-Mülk (1018–1092), Selçuklu Devleti'nin olgunluk çağı olarak nitelendirilebilecek bir dönemde, sultandan sonraki tek adam olarak bütün yetkileri elinde bulundurmaktaydı. Gazneli ve Sâmâni Devletleri'nde edinmiş olduğu tecrübeleri, Selçuklu Devlet teşkilatlarının düzenlenmesi ve mükemmelleşmesi için kullanmıştı. Melikşah'ın isteği üzerine yazmış olduğu Siyasetnâme, Sultan tarafından çok beğenilmiş ve bir başvuru kitabı olarak kullanılmıştır.

Nizâmü'l-Mülk Siyasetnâme'de, eski Türk Devletleri geleneklerinde dayanarak saray teşkilatının nasıl olması gerektiğiyle ilgili öngörülerde bulunmuştur. Sarayda görev alacak kişilerin, öncelikle iyi bir eğitimden geçirilmesini, hizmetlerinin niteliği sonucunda, görevde yükselmelerinin sağlanmasının gerektiğini belirtmiştir. Kabul merasimleri, İşret (şarap) meclisi, Elçi tayin ve kabulü vb. gibi saray adetlerinin düzenleriyle ilgili önemli tespitler yapmış ve tavsiyeler vermiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde saraydan sonra en önemli organ olan divan da, özellikle Melikşah döneminde Nizâmü'l-Mülk'ün şekillendirmeleriyle mükemmel hale gelmiştir. O bir vezirde bulunması gereken özellikleri sıralamış, onun yetkilerini ve sınırlılıklarını kendi yaşamında bizzat göstermiştir. Ayrıca devlete hizmet edecek görevlilerin niteliklerini de açıklamış ve hizmetleri sırasında dikkat etmeleri gereken kuralları tespit etmiştir.

Nizâmü'l-Mülk, Hz. Peygamber'den itibaren uygulanmakta olan İktâ sisteminde, Selçuklu Devleti'ne yarar sağlayacak şekilde gerekli düzenlemelerde bulunmuştur. Batıya doğru sürekli kayan Türk boylarına yeni yurtlar sağlanması amacıyla uygulanan bu sistem, toprak sahibinden aynı zamanda asker olarak da faydalanılmasıyla, devletin üzerinden büyük bir mali yükü kaldırmaktaydı. Araziyi

belli şartlarla elinde bulunduran muktâlar, şartları yerine getirmedikleri takdirde sahip oldukları iktâ'ın ellerinden alınacağını bilerek, toprakların verimli hale gelmesi için ellerinden geleni yapmışlardır. Siyasetnâme'de iktâ'ın uygulanışıyla ilgili hususları belirleyen Nizâmü'l-Mülk, vergi memurlarından, halka tohumluk, çift hayvanı sağlanması gibi konularda yardımcı olmalarını ve iktâlarda yaşayanları özellikle vergilerin toplanması sırasında zorlamamalarını istemiştir. Nizâmü'l-Mülk tarafından iktisadi ve toplumsal şartları göz önüne alarak uygulanan iktâ sistemi, sonraki Türk Devletleri tarafından da model alınarak kullanılmıştır.

Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıkış dönemlerine baktığımızda, dinî sahada bir bölünmüşlüğün hâkim olduğunu görmekteyiz. Abbasî Halifesi'nin yanı sıra, Mısır Fatımî Devleti de hilafet iddiasında bulunmaktaydı. Şî-Bâtınî hareketler, Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti altındaki topraklarda etkisini göstermekteydi. Sünnî İslam'ın savunucusu konumundaki Selçuklu yöneticileri, özellikle Nizâmü'l-Mülk, İslam'a zarar verecek bu düşüncelere karşı, askeri ve fikri alanlarda çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Nizâmü'l-Mülk, kendi adıyla anılan medreseleri Bâtınîlikle mücadele edebilmek için kurmuştur. Sünnî İslam ve Şia arasındaki problemlerin halledilmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Siyasetnâme'de Bâtınîlik ve başka adlar altındaki görünümüleriyle mücadele edilmesinin şiddetle savunan Nizâmü'l-Mülk, bu amacı ön planda tutarak ülkenin dört bir yanında medreseler açmıştır. Buralarda maaşlı müderrisler atanarak eğitimin bir programa bağlanması, öğrenim görmek isteyenlere burs ve kalacak yer sağlanması onun eğitim alanına getirmiş olduğu yeniliklerdir. Buralardan yetişen öğrenciler, İslam'ı son dönemlerde kabul etmiş Türklerin yeni dinlerini benimsemeleri için çalışmalar yapmışlardır.

Medreseler ayrıca, devlet kademelerinde görevlendirilecek kalifiye eleman yetiştirilmesinde hizmet vermiştir.

Büyük Selçuklu Devletinin hakim olduğu topraklarda müntesipleri bulunan dört Sünnî mezhebin mensupları arasında da bazen çatışmalar meydana gelebiliyordu. Böyle zamanlarda Nizâmü'l-Mülk, medreselerin ihtilafları ortaya çıkarmak için değil, dinî ve toplumsal birliği sağlamak amacıyla kurulduğunu hatırlatmaktaydı.

Nizâmü'l-Mülk, doğrudan doğruya yirmi dokuz yıllık vezir olarak yönetimiyle, Büyük Selçuklu Devleti'nin devlet adamları arasında yer aldığı gibi, Siyasetnâme adlı meşhur eserinde yer alan teklifleri ve bu tekliflerin uygulanmaya geçirilmesiyle, Selçuklu müesseselerinin geliştirilmesinde büyük katkıları olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Akyüz, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1985.
- Alptekin, Coşkun; “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1992, c. VII, s. 95–213.
- Aycan, İrfan- Sarıçam, İbrahim; *Emeviler*, Ankara, 1993.
- Çelebi, Ahmed; İslam’da *Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul, 1976.
- Çetin, Altan; “ İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler(Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 1999, c. II, S. 5, s. 177–201.
- Çetin, Osman; *Anadoluda İslâmiyet’in Yayılışı*, İstanbul, 1981.
- Dağ, Mehmet-Öymen, Hıfzırahman R.; *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara, 1974.
- Demirci, Mustafa; “İktâ”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, 43–47.
- Ed-Dûrî, Abdülaziz; “Divan”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 377–381.
- El-Bundârî, *Zübdetü’n-Nusre Ve Nuhbetü’l-Usre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kivameddin Burslan, İstanbul, 1943.
- Es-Subkî, Tacu’d-Din Ebû Nasr Abdu’l-Vehhab; *Tabakâtüş-Şafîyyetu’l-Kübrâ*, Mısır, 1324, c. III.
- Fazlullah, Reşidü’d-Din, *Câmiu’l-Tevarîh*, Ankara, 1999, c. II.
- Fığlalı, Ethem Ruhi; *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, İstanbul, 1999.
- Hüseynî, Sadruddin Ebûl- Hasan Ali b. Nasır b. Ali; *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiye*, çev. Necati Lugal, Ankara, 1943.
- İbn. Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim; *Vefeyâtu’l-Âyân*, çev. Muhammed b. Muhammed-Berdu, İstanbul, 1280, c. I.

- İbn. Mahmud, Ahmet; *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, c. II.
- İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb)*, çev. Ali Sevim Ankara, 1982.
- İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Mülük Ve'l-Ümem*, Beyrut, 1995, c. IX-X.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, Mısır, 1348, c. VIII.
- İkbal, Abbas, *Vezâret Der Ahdi Selâtin-i Buzurk-i Selçûkî*, Tahran, 1338.
- Kafesoğlu, İbrahim; “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Rolü”, *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1960.
- Kafesoğlu, İbrahim; “Nizâmü'l-Mülk”, *İA.*, İstanbul, 1964, c. IX, s. 329-333.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü, İstanbul*, 2000, s.368.
- Kayaoğlu, İsmet; *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, c.I.
- Kayaoğlu, İsmet; *İslam Kurumları Tarihi*, Konya, 1994, c.II
- Kazıcı, Ziya- Şeker, Mehmet; *İslam Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1981.
- Kazıcı, Ziya; *Ana Hatlarıyla Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1983.
- Kucur, Sadi S.; “İktâ”, *DİA.*, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 47-49.
- Köprülü, M. Fuat; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Katkısı*, İstanbul, 1931.
- Köymen, M. Altay; “Alparslan Devri Selçuklu Saray Teşkilatı”, *TAD.*, Ankara, 1966, c. IV, S. 6-7, s. 1-99.
- Köymen, M. Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alparslan ve Zamani)* Ankara, 2001, c. III.
- Köymen, M. Altay; *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul, 1976.

- Köymen, Mehmet Altay; “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk Ve Tarihi Rolü”, Milli Kültür, c. I, S. 5 (Mayıs, 1977), s. 9–16.
- Köymen, Mehmet Altay; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2004.
- Mahmud, Kerimeddin; *Selçukî Devletleri Tarihi(Müsameretü'l-Ahbar)*, çev. Nuri Gençosman, Ankara, 1943.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1999.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Baybutlugil, İstanbul, 2003.
- Ocak, Ahmet; *Selçukluların Dini Siyaseti (1040–1092)*, İstanbul, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim; “Hasan Sabbah”, *DİA.*, İstanbul, 1997, s. 347-350.
- Pedersen, Johns; “Mescid”, *İA.*, İstanbul, 1960, c. VIII.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman; *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1957, c. I.
- Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilat, Kültür*, Ankara, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l- A'yan*, Yay. Ali Sevim, Ankara, 1968.
- Sümer, Faruk; “Dihkan”, *DİA.*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 289-290.
- Taneri, Aydın; “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *TAD*, Ankara, 1967, c. V, S. 8–9, s. 75–188.
- Taneri, Aydın; “Divan”, *DİA.*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 383-385.
- Turan, Osman; *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971.
- Turan, Osman; “İktâ”, *İA.*, Ankara, 1950, c. V, s. 949-959.
- Turan, Osman; “Türkler ve İslamiyet”, *DTCFD.*, Ankara, 1946, c. IV.
- Turan, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1999.

- Uğur, Ahmet; *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Kayseri, 1992.
- Uluçay, M. Çağatay; *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, 1977.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1984.
- Yazıcı, Nesimi; *Az Okunan Kitapta Bir Sayfa Olmak*, Ankara, 2003.
- Yazıcı, Nesimi; *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002.

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biri olan Nizâmü'l-Mülk (1018–1092), İran asıllı olmakla birlikte, memuriyet hayatı boyunca Türk devletlerine hizmet etmiştir. Selçukluların hizmetine girmeden önce, Gazneli ve Sâmânîler Devletleri'nde görev yapmıştır. Alparslan ve Melikşah'a yirmi dokuz yıl boyunca hizmet etmiş, her konuda onların destekçisi olmuştur. Bu esnada, devlet yönetimiyle ilgili edinmiş olduğu tecrübeleri, Siyasetnâme adlı eserinde ortaya koymuştur. Selçuklu Devleti yöneticileri tarafından Anayasa olarak kabul edilen bu kitap, sonraki devirlerde de etkisini korumuştur.

Bu çalışmamızda Siyasetnâme'den yola çıkarak, onun teşkilatçılıktaki başarılarını ortaya koymaya çalıştık. O, hükümdara verdiği öğütlerle ideal bir devletin nasıl olması gerektiğini anlatmıştır. Saray adetlerini, eski devletlerden örneklerle açıklamıştır. Hükümdardan sonra en önemli organ olan divanları düzenlemiştir. Sarayda, divanlarda ve devletin çeşitli kademelerinde görev alacak kişilerin yetkilerini ve bunların sınırlılıklarını tespit etmiştir. Çeşitli devletlerce eskiden beri uygulanmakta olan iktâ sistemini yeniden oluşturmuş, toprakları askerlere dağıtarak, devlet hazinesinin üzerindeki yükü önemli ölçüde kaldırmıştır. Sonraki devletlerce de uygulanan bu sistemle aynı zamanda, batıya doğru göç eden Türk boylarına yeni yurtlar sağlanmıştır. Nizâmü'l-Mülk, Sünnî İslâm dünyasını tehdit eden Şîi-Batınî hareketlerle mücadele edebilmek için, kendi adıyla anılan medreseleri kurmuştur. Eğitimi bir sisteme bağlayıp, medreseye atanan müderrislere ve buralarda öğrenim görenlere burs sağlamıştır. İslâm Devletleri'nde, Nizâmü'l-Mülk'ten sonra da medrese yapımının hızla sürdüğü görülmektedir.

ABSTRACT

Nizâmü'l-Mülk was one of the important figure of “Empire of The Great Seljucks”, his origin is Iranian, during his government job he served to Turkish governments. Before he worked for Seljucks, he had worked for The Gazne and Samani states. He served to Alparslan and Melikşah throughout 29 years, and he supported them in every issue. While he was working for different governments, he had gained much experiences on government administration and exposed them in his book which known as “Siyasetnâme”. This book, which is accepted as a constitution by Seljucks, effect other governments which came after “The Great Seljucks State”.

In this work we depend on Siyasetnâme and we try to figure out its organization success. He explained to ruler that how an ideal government could be. He mentioned palace room by giving examples from former governments. He organized council of the state which was the important organ after ruler. In the palace, he established authority and its limits who took place in council of the state and different organs of the state. He re-established the “ikta” system which is applied by some states, give the lands to the soldiers, so he lessen the burden of the state. Later, this system was applied by other states and gave a chance to Turkish boy to established new lands.

Nizâmü'l-Mülk established university (muslim theological school) that is called with his name, his aim was to fight against some Shia, Esotericism movements which were harmful for Islamic world. He gave scholarship to teachers of the university and also for the students. We can see that after Nizâmü'l-Mülk, many university is established.